

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Intendenten fil. dr. *Alfa Olsson*, Göteborg:
"Helgdagsbröd på ett synnerligt sätt" 33
Festival bread of a particular kind 41

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Variifrån kommer birkarlarna? av docent *Phebe
Fjellström*, Uppsala 42
Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. An-
mäld av intendenten fil. lic. *Erik Hofrén*,
Malmö 56
Poul Strömstad: Åbenrå I. Anmäld av förste
intendenten fil. dr *Erik Andrén*, Stockholm.

- S. E. Noreen & H. Græbe: Henrikstorp. Det
skånska glasbruket 1691—1760. Anmäld av an-
tikvarien fil. lic. *Åke Nisbeth*, Stockholm .. 58

KORTA BOKNOTISER

- Rut Liedgren: Folkets hus Gersheden 61
J. J. Huldén: Människor och medaljer 61

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Riksantikvarie *Gösta Sellöf*, Stockholm: Öppet
brev till professor *Sigfrid Svensson*, Lund .. 62
Repliker 64

RIG · ÅRGÅNG 48 · HÄFTE

2

1965

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Hovrättspresidenten *Sture Petré*n

Sekreterare: Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION:

Stiftelsen Skansens direktör professor *Gösta Berg*

Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, Lund. Telefon 115 28

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm NO. Telefon 63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 10 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

”Helgdagsbröd på ett synnerligt sätt”

Av *Alfa Olsson*

Bland vardagsnöta hushållsdon, en gång brukade i bohuslänska bondgårdar, numera utställda i Göteborgs Historiska museum, finns ett par oansenliga ting, som blicken lätt glider förbi. Det är ett par björknäverbitar med utskurna eller uppklippta taggar. Redskapet benämnes ”skriv” eller ”skrivkam”. Det är med andra ord fråga om brödnaggar. Den ena har måtten 6×5 cm (GM 11848), den andra 7,5×5 cm, fig. 1. Till den förra, som kommer från Valla socken på Tjörn har fogats följande traditionsuppteckning om skrivbröd:

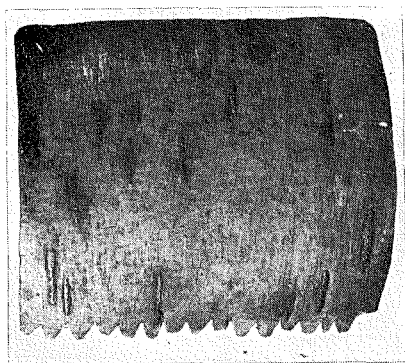
”En vanlig tunnbrödslev bakades ut av kornmjöl så tunn som möjligt. Sedan gjorde man en smet av mjölk eller grädde om man hade råd därtill och socker och med vispat ägg uti. Litet vetemjöl rördes i så att det blev lagom tjockt. ’Så tog di me hanna å strög över kaka.’ Sedan tog man skriven och strök med den fina sidan en gång över och därefter stektes — bryntes (Tjörn) — kakan i ugnen. Sedan kakan tagits ut och kallnat vände man den, strök över den andra sidan med smet och drog skriven däröver såsom på första sidan. För att leven icke skulle lysa fram tog man smet i handen och strök runt kanterna. Sedan bryntes kakan i ugnen. Behandlat på detta sätt kallades brödet tvåskrivat. Men tog man nu det tvåskrivade brödet och smetade över dess sidor med ett lag smet ovanpå och lät sida för sida torka i ugnen såsom förut kunde man få ’fyrskrivat’ bröd. Då tog man den grova sidan av skriven och drog två gånger över var sida så den blev rutig. Detta var förnämare och bättre än tvåskrivat. — ’När di kappades om vem som var bäst hadde di även sjuskrivat; men de minns jag bara jag hört tal på’, sade meddelaren. ’Kan du gette hur många skrivkakor ja har i me äske så ska du få dem alle syv’, sa klövdalingen”¹.

¹ Upptecknat 1930 av Sven T. Kjellberg efter Olaus Olsson, Bräcke.

En i privat ägo befintlig skriv utgöres av en tandad skiva av horn (7,5×2,3 cm, med handtag 7 cm, fig. 2), instucken i en träbit (gran), som bildar handtag. Angående dess användning har ägaren, fru Amanda Larsson, som är född i Röra socken på Orust år 1889, meddelat följande:

”Tunnbrödet, som tidigare var vanligt, åtminstone här på orten, var ett osyrat bröd. Det var svårt att få jäst (förmodl. en sentida generations uppfattning, förf:s anm.) och vi hörde i vår barndom de äldre tala därom. Tunnbrödet, som var mycket tunnt togs efter gräddningen ur ugnen och påsmetades en smet av ägg, socker och grädde vilket fördelades med skriven över hela kakan som därefter åter insattes i ugnen. Efter torkningen i ugnen påsmetades den andra sidan av kakan på samma sätt. Skrivekakor var inte någon vardagskost utan något för kalas eller högtidsfest”.

Vad ett par traditionsmeddelare, födda på 1860- respektive 1850-talet 1938 och 1937 erinrade sig om skrivkaka i gamla dagar på Orust och Tjörn kan sammanfattas i följande upplysningar. Till degen användes kornmjöl — där och då kallat bykmjöl — eller rågmjöl. Smeten, som breddes på den tunna, lätt stekta kakan, utgjordes av ägg, mjölk, mjöl och socker. Redskapet med vilket röran ströks ut, kallades skriv eller skrivkam och var tillverkat av näver eller av trä. Skrivkaka bakades till jul eller till kalas (Göteborgs Historiska museums arkiv — GMA — 3389, 3090, 3128).

1. Brödnagg, "skriv", av näver. Från Bokenäs socken, Bohuslän, Göteborgs Historiska museum, inv. nr 17183.

Vad vet i någon av dessa miljöer dagens husmor om skrivkaka. För att utröna detta har jag gjort en förfrågan i Röra socken på Orust. En släkting (f. 1900) till en av dem, som 1937 kunde lämna goda uppgifter, vet ingenting härom. En annan dam f. 1898 erinrar sig, att hennes mor (f. 1862) berättat, att man i hennes barndomshem hade skrivkaka till kalas. Då meddelaren som 12-årig flicka garnerade sin födelsedagstårta med maräng hade modern påmint sig likheten med sin barndoms skrivkaka (GMA 9302). Minnet av skrivbröd är således efter ett 30-tal år tämligen bleknat. Med den på 1930-talet äldsta generationen försvann här den på erfarenhet och självsyn grundade kunskapen om detta högtidsbröd.

Förutom från nämnda område, varifrån de nyss återgivna uppteckningarna i Göteborgs museum härstammar, finns från vissa andra orter i landskapet arkivmässigt bevarad tradition om skrivbröd. En meddelare i Naverstad (f. 1861) berättade 1929: "De bakade 'skrivbröd' förr, då gjorde de en tunn lev, sen hade de en smet av vetedeg och grädde, som de stänkte över med en visp eller 'skrev' figurer med. Det talade mormor om". (Västsvenska Folkminnesarkivet — VFF — 1803). Från Hede socken nedtecknades 1926 efter en meddelare (f. 1854): "Dessutom bakade man också en slags bröd som man kallade för skrivbröd. Detta bakade man knappast

aldrig annat än till jul och detta användes som 'brännvinsbröd' till supar och så hade man det som kaffebröd. Degen var av kornmjöl och själva bröden kavldes rätt tunna och så sattes de in i ugnen och gräddades en smula. Sedan togs de ut igen och överdrogs med en smet av vetemjöl och mjölk, och denna utdrogs i allehanda figurer med en träkam. Sedan sattes bröden in i ugnen och gräddades" (VFF 1391). I en beskrivning av gammaldags julbröd i Tossene socken heter det: "Förutom de vanliga bröd-sorterna bakade man till jul skrivbröd, ett vanligt tunnbröd, på vilket man gjorde några strimmor här och där med en gåsväng (gåsvinge). Man kunde också ha en spån av näver med vilken en gjorde krumelurer eller såsom skrev på översidan. Därav namnet."²

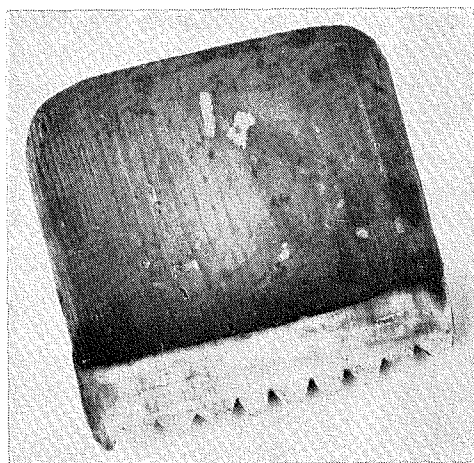
Från södra delen av landskapet, Röro i Göteborgs norra skärgård, finns en skildring av skrivbröd. Den har upptecknats 1935 efter en 1858 född kvinna, vilken i 12—14-årsåldern hjälpt sin mor att baka den sortens bröd, då modern gick hjälp i kronolotsens hus. Tillredningen var i huvudsak den från andra håll bekanta. Degen av kornmjöl anges här vara jäst i likhet med det i denna bygd än i dag bakade tunna brödet. Redskapet med vilket smeten av vetemjöl, mjölk, ägg och socker ströks över kakan beskrives som en "kam av mellantjockt läder, ungefär så tjockt som bindsuleläder, försedd på ena långsidan med en rad trekantiga tänder. Tandningen var gjord som på de gamla vedsågarna men skårorna mellan tänderna voro 'bra djupa'." (Etnologiska undersökningen — EU — vid Nordiska museet 9715). Upptecknaren, som var utsocknes, inflyttad sommargäst från en annan del av landet, verkade som yrkesmeddelare och amatörforskare — om uttrycken tillätes. Hans främlingskap i trakten bör beaktas, när det gäller att bedöma tillförlitligheten i hans påståenden och anta-

² A. W. Johansson: Brödet och dess terminologi från Tossene. Uppsats för Nordiska seminariet 1930. Institutet för Ortsnamns- och Dialektforskning vid Göteborgs Universitet (i forts. förk. Ortnamnsinstitutet).

ganden. Då han sammanställer förekomsten av skrivbröd inom en viss miljö på Rörö med kronolotsens härstamning från Orust och inflyttning under 1800-talets förra hälft förefaller det emellertid som han hade rätt. Ännu en traditionsuppteckning i samma ämne och förvarad på samma institution som den föregående gäller södra Bohuslän och Solberga socken (EU 9270). Bland gammaldags bröd uppräknas: "En av de egendomligaste brödsorterna var väl skrivbrödet vilket under gräddningen utsirades med tillhjälp av ett i form av en kam utskuret trästycke." Sakuppgiften, nedtecknad 1935 och från förf:s egen hembygd förvånade och kanske skärpte uppmärksamheten vid läsningen. Därtill föreföll vändningen på något sätt bekant.

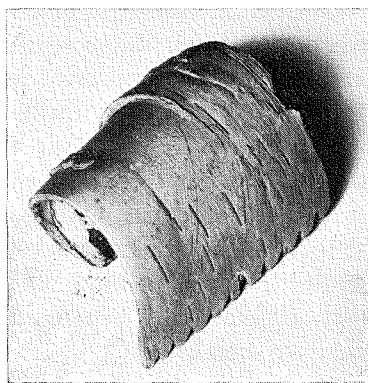
I Axel Em. Holmbergs klassiska verk Bohusläns historia och beskrifning läses följande: "Men egendomligt för Bohuslän är skrifbrödet, hvilket består af en papperstunn kaka af korn eller ädlare säd, hvarpå utklenas en smet af hvetemjöl och ägg, hvilken under gräddningen 'skrides' eller uttristas med ett i form av en kam, utskuret trästycke."³ Misstanken att nyss citerade traditionsmeddelare begagnat Holmberg som källa styrktes, då förf. fann en skildring rörande samma ämne och med samma signatur i Västsvenska Folkminnesarkivet (VFF 1062). Om förlagan kan inte råda någon som helst tvekan. Enligt anteckning i marginalen hade för övrigt Sven T. Kjellberg tidigare vid något tillfälle uppmärksammat förhållandet. I denna utvidgade berättelse om arbete och liv i en bondgård kan flera ställen påvisas, där förtrogenheten med Bohusläns historia och beskrifning satt tydliga spår i ordvalet.

³ A.a. 1843, I. s. 54.

2. Brödnagg, "skriv", av horn och trä. Från Rörö socken, Bohuslän. Tillhör fru Amanda Larsson, Åker, Gilleby.

Konstaterandet av detta faktum får dock ingalunda tolkas som avslöjande av ett medvetet felaktigt förfarande från meddelaren-upptecknarens sida. Den intresserade och med hembygdens livsföring väl förtrogne bonden har skrivit ner sitt vetande i god tro, omedveten om inlevelsens och berättarglädjens bedräglighet. Kunskapsstoffets skiftande ursprung och karaktär har väl föga bekymrat honom. Till egna och sockenbors erfarenheter har "Holmbergs beskrivning", i detta fall för-

3. Brödnagg, "näverkam". Från Tynset i Österdalen, Norge. Norsk Folkemuseum, inv. nr. L 69609—944—49.

modligen en av husets få men uppskattade och gärna lästa böcker, utan vidare blivit en kompletterande källa. — Holmbergs arbete blev i början av detta århundrade tillgängligt för gemene man på ett alldeles särskilt sätt. Göteborgs Aftonblad lät nämligen 1910 och följande år trycka om dess andra 1867 utgivna upplaga i häften.⁴ — Resultatet av denne kulturhistoriskt vetgirige mans möda är av värde ur olika synpunkter, inte minst som personhistoriskt dokument över en jordbrukares andliga aktivitet, hans historiska intresse, inriktat på gångna släktleds villkor och gärning, hans orientering i samtiden och hemmastaddhet i litteraturen. Men det ger en angelägen tankeställare i fråga om källvärde och källkritik. Fastställandet av traditionens pålitlighet är för etnologisk forskning ett väsentligt och brännande spörsmål. Hur har överföringen — i olika dimensioner — skett? Intensifierad forskaraktivitet på strängt källkritisk bas borde åtminstone punktvis kunna bryta den kretsgång mellan källor av olika art, som vilseleder och förvränger kulturbilden.

Från denna utveckling i en fråga av principiell innebörd åter till skrivbrödet. Uppsala Landsmålsarkivs frågelista nr 16, Brödet och dess tillredning, innehåller ett spörsmål om skrivbröd. Något svar rörande denna detalj synes emellertid inte ha kommit in. Enligt vänligt meddelande från arkivarien Åsa Nyman har frågan tydligen föranletts av att sådant bröd omtalas i T. Norlind: Svenska allmogens lif, där Holmberg citeras. Realregistret i Institutionen för folklivsforskning vid Lunds universitet upptar inte benämningarna skrivbröd eller skrivkaka.

⁴ S. Aberstén o. C. A. Tiselius. Göteborgs och Bohus län i litteratur, karta och bild intill utgången av år 1923. Gbg 1924, s. 7.

Till orden skriv, skriva, skrivbröd, skrivkaka i Ortnamnsinstitutets arkiv i Göteborg har till rent språkliga upplysningar fogats sakliga förklaringar. Exempel meddelas här i ungefärlig geografisk ordning från norr till söder:

Svarteborg: "*skrivbrö*, tunnbröd överdraget med en smet vari dragits ränder" (1240C; 1931). Bärnfaldal: "*skriv*, verktyg att klena smet på tunnbröd med"; "*skriva* överstryka tunnbröd m. skriven"; "*skrivebröd*, tunnbröd av finare sort överstruket med en smet," (1199, 1310C; 1931—32). Tossene: "*skrivbrö*" (1072; 1929). Bro: "*skriv*, redskap liknande en kam som användes att sira ut skrivbröd med" (1600C; 1933). Brastad: "*skrivebrö*, tunnbröd med äggsmet på, vari man med en slags kam gjorde ränder, varpå det insattes i ugnen (sådant bröd bakades till jul)" (1600B; 1934). Torp: "*skriv*, ett slags kamliknande verktyg att klena smet på bröd med"; "*skriva*, överstryka ett skrivbrö med smet"; "*skrivbrö*, en kaka som överstrykes med en smet" (1135; 1930). Morlanda: "*skriv*, verktyg i form av en kam, som man drog över en skrivkaka för att göra ränder"; "*skrivkaka*, slags kaka som man beströk med en smet vari man gjorde ränder (bakades av mycket fin deg)" (2006; 1935). Långelanda: "*skriv*, ett slags verktyg att klena smet på bröd med"; "*skrivekaga*, en skrivkaka var fint bröd som dom klena smet på med ett verktyg, hette skriv" (840; 1927). Grinneröd: "*skrivebrö*, slags fint bröd som beströks med smet som gjordes ränder i, *skrivekaga*—skrivebrö" (1158A; 1931). Valla: "*skrivebrö*, tunn brödkaka överdragen med en slags smet"; "*treskrivat*", "*sjuskrivat*" (646; 1924). Klövedal: "*skriva*, märka kakor med skriv"; "*skriv*, ett redskap af näver att skriva kakor med. I detsamma äro urtagningar gjorda . . . användes ej numera", "*skrivekaga*, en kaka i hvilken man medelst en skriv gjort inskrifningar" (G.A.M. 18:1; 1897). Solberga: "*skrivebrö*, slags bröd med många ränder på förekommer ej nu skulde vara särdeles fint" (1149B). Harestad: "*skriva*, laga tunnt av en fin smet vilken överströks med en kam o. sedan gräddades i ugnen. Därigenom kunde brödet (skrivbröt) passera som finare äv. om det ej var det" (215—344:5; 1920). Till de båda sistnämnda excerpten skall göras följande anmärkningar. Meddelandet från Solberga har lämnats av en 1859 född kvinna. På vad sätt hon kände till skrivbröd framgår inte av anteckningarna men däremot har noterats, att hennes farfar var från norra Bohuslän. Uppgiften från Harestad kan med skäl misstänkas vara boklig kunskap, inhämtad hos Holmberg. Här refererade notiser har exerpaterats ur dialektuppteckningar från 1920- och 1930-talen, en enstaka från 1897.

N. Keyland har återgivit en uppteckning från Svarteborgs socken, där det säges att "Skrivbrö var ett mycket stort och tunnt bröd. Degen tillreddes av litet råg- och havremjöl, vört och mjölk och utbakades med detsamma. Man använde sig av en stor 'fjäl' med långt skaft. Med denna satte man in 'brödslevarne' i ugnen, halvstekte dem, tog ut och smorde dem med en hoprörd tunn smet av ägg, socker och litet vetemjöl, varvid en borste användes. Med en omkring fyra tum bred träbit, liknande en kam med korta, grova tinnar, for man över kakorna, så att de blevo randiga och granna. Detta var ett mycket välsmakande bröd."⁵ Till ordet skrivarebrö i Ordbok öfver allmogemålet i Sörbygden från 1879 ges förklaringen: "kaka som gräddas med ett slags gräddsmet".⁶

Vad ovan kommenterade traditionsuppteckningar av olika slag ger, kan sammanfattas så: Benämningar och receptkunskap kan som nedärvd tradition följas från Tjörn i södra delen av landskapet och vidare norrut. Redan 1897 antecknades om dömet: "användes ej numera".

Vill man tränga bakom detta traditions-skikt måste den lokalhistoriska litteraturen anlitas. Vad Holmberg har att säga om skrivbrödet har ovan delvis citerats. Han betecknar det som "egendomligt för Bohuslän".⁷ Sin kännedom om livsföring och hushållning framemot mitten av 1800-talet torde denne författare i första hand ha tillägnat sig i de bygder, där han verkade som präst, nämligen i Hjærtum, på Tjörn och i Naverstad. Där vunna erfarenheter har kommit att prägla hans uppfattning i stort. Av skildringen framgår,

att Holmberg inte endast ätit skrivbröd utan också sett det bakas. "Detta är högtidsbrödet och ganska välsmakligt, men den som sett huru det tillredes, torde svårigen förmås att förtära det". Vad som föranlett den tillagda anmärkningen röjer han dock inte. I *Physisk och Oeconomisk Beskrifning öfver Inlands Nordre Härad i Bohuslän*, tryckt 1780, nämner kyrkoherden i Ödsmål, Samuel Lydén jämte böne- och ärtebröd "det så kallade skrifbrödet".⁸ Pehr Kalm har sin erfarenhet — hundra år äldre än Holmbergs — från Orust och Tjörn. I dagboksberättelsen för den 21 september 1742 läser man: "Råg, av denna brukas även ganska litet i den norra delen av Bohuslän, där en bonde kan hava ett eller ett par rågstycken och somliga alls intet, men i de södra orter brukas den överallt. Härav göra de på Orust och Tjörn sitt helgdagsbröd på ett synnerligt sätt, som smakar liksom man äte råd eller rån, det är tunt som knäckebröd, men krusat på ett särdeles vis både över och under med en näverbitt, vilken är utskuren nästan som en kam. De meste hava det 4 gånger in och ut ur ugnen, innan det kan bliva färdigt, emedan de annars icke kunde krusa det på bägge sidor".⁹ I dalslänningen Gunno Dahlstiernas — han var född i Örs socken 1661 — gravdikt över Carl Liedeman (1691) heter det: "Hon (flickan) bakar Skriwebrö där til rätt som sig bör".¹⁰ I en på bohuslänsk dialekt skriven hyllningsdikt till ett brudpar i Uddevalla 1778 uppräknas bland gästbudsbordets läckerheter:

⁸ A.a. s. 40.

⁹ *Wästgötha och bahusländska resa*. Förrättad år 1742. Stockholm 1746, s. 196 f.

¹⁰ *Samlade dikter av Gunno Eurelius Dahlstierna*. Utg. av Erik Noreen. 1, Stockholm 1920—27, s. 46. För excerpter ur SAOB Arkiv tackar förf. Svenska Akademiens ordboksred., Lund.

⁵ *Svensk allmogekost* 1, Stockholm 1919, s. 37.

⁶ N. Fr. Nilén: a.a.

⁷ A.a. s. 54.

”... baxembrö, högt söm e ruga”. Dikten har publicerats och kommenterats i Svenska Landsmål av Frans Busck 1894¹¹ och av Verner Ekenvall 1959.¹² Det besynnerliga ordet baxembrö har Busck sakligt tolkat som skrivbröd. Såsom en gissning har Ekenvall framkastat tanken att utsirningen, naggningen av detta föranlett dess benämning i dikten. Språkligt mera adekvat borde ordet i så fall ha skrivits ”bak-söm-bröd (eller möjligen beck-söm-bröd, om ä-prickarna fallit bort i manuskriptet)”.

I den svenska klassiska topografiska litteraturen finns från 1700-talets Hälsingland en beskrivning av sirat och med söt smet överstruket tunnbröd. Prosten Olof J. Broman skriver: ”... ty när rätt wäl och grant skulle wara för främände, så öfwerströks, eller rättare sagt öfwer-Ringlades, med granna och krokota ränder och ringar, brödet af äggeblomor”, och vidare: ”i Påskahögtiden blefwo sådana Osyrade-tun-bröds kakor öfwerdragna, nog tiockt, med et slags tiockan och rätt genomsötan wälling, af fint och gransichtat Malt med litet miöl på besynnerligt och långsamt wis kokader Söt-klubba kallad; Hwilket smakade för gemena läppar rätt wäl när then i liuman bakugn, som ena Swiskonatorta, fått lagom stadighet”.¹³ Av beskrivningen att döma förefaller likheten med ”bohuslänsk” skrivkaka att vara ganska slående.

Keyland har som paralleller till det från Bohuslän bekanta skrivbrödet från några andra delar av Sverige anfört exempel, som erbjuder vissa likheter. Av vad han föreslår synes klårbrö, med beskrivning upptecknad från Floda i Dalarna, och

smordbullen från Hälsingland komma närmast. I dessa fall är det dock fråga om jästa och på ett eller annat sätt smorda bröd, typer med en mångfald varianter på skilda håll.¹⁴

Norsk tradition har in i sen tid bevarat och praktiserat kunskapen om en rad åtgärder med syfte att till helg och högtid förhöja och variera brödets smak och utseende. Detta gäller såväl ojäst bröd som jästa sorter. En brokig exempelsamling från skilda norska bygder ger associationer vad beträffar benämningar, ingredienser, metoder och funktion.

Med orden krota, krina, ett par norska uttryck för sira, dekorera har termer för bröd av detta slag skapats. Därjämte förekommer en mängd benämningar med skiftande associationer. För en och samma sort kan terminologien dessutom växla, vilket för ett studium utgör en i högsta grad komplicerande faktor. Krotakaka bakades ut med ett särskilt kävle, krotakjevle. Det var helgbröd.¹⁵ Den betecknas i ett par fall som en tämligen sen företeelse och det händer också att man pekar på influens från hushållsskola och prästgård. Meddelare från Sogn och Fjordarne och Nordland talar om ”kambekaka” som en äldre brödsort och avsedd än för mera festliga tillfällen än som vardagsmat sommartid.¹⁶ I en beskrivning från Nordland heter det om dekoreringen av dylika kakor: ”kjemmes i skjev vinklende ruter” med kakkammen, som var av trä med spetsiga tänder.¹⁷ Från Jämtland har antecknats

¹⁴ A.a. s. 179.

¹⁵ Norsk Etnologisk gransking — NEG — 1217, 10.336, 9027, 10.203, 413, 777, 9251, 425, 526 m. fl. uppteckningar från Rogaland och Hordaland.

¹⁶ NEG 3077, 747, 2412, 1305. Jfr K. Visted o. H. Stigum: Vår gamle bondekultur. 2. Oslo 1951, s. 46 f.

¹⁷ NEG 651, jfr 1243, 16667, 370.

¹¹ A.a. 13:7, s. 8 ff.

¹² A.a. 82, s. 4 ff.

¹³ Olof Joh. Bromans Glysisvallur 3. Uppsala 1912—54. s. 117.

”kammebrö” av råg, ungefär så tjockt som knäckebröd och randat med en kam.¹⁸ I sin folklivsskildring från 1600-talet och Nordland — alltså samma landsända som några av de här nämnda exemplen ur levande norsk tradition — räknar Petter Dass upp ”klinede Lefser og Gomme, Kam-Kager og Allehand krusede Bröd”, som undfägnad vid bröllop.¹⁹ Hur mycket utöver namnet som dessa ”Kam-Kager” kan ha gemensamt med de sentida undandraget sig dock vårt bedömande.

I norska bygder har lefsan — ordet har kommit att beteckna flatbröd med finare ingredienser — gjorts smakligare och festligare genom att överstrykas med smet av varierande sammansättning, mjölk, ägg, mjöl av olika sorter, socker, råmjölk, prim (mesost). Beteckningen krinalefsa anger bruket att krina, dekore-ra brödet, medan termer med led som ”gnika”, ”gnu”, ”ry” syftar på tillvägagångssättet eller bearbetningen vid beredningen. Härtill brukades redskap av olika material och konstruktion. Då lefsa anrätats till lefseklening, kunde festligheten ytterligare understrykas genom att förse den med en ”krotad” smörbård.

Norsk hushållstradition kan även uppvisa ett bakverk med benämningen skrivbröd. En uppteckning från Hedmark fylke meddelar: ”Krotakake kaller en her for skrivarbröd” och om tillagningen följande: man steker först ”jernbröd”, lagar en smet av grädde, vetemjöl och socker. Denna röra strykes ut över kakan med en kam av näver. När den har smorts helt och hållet ”far ein over at med kammen og roser ut på ymse vis”. Så sättes den in i stekugnen tills smeten fått ”ein alder so liten brunleik” (NEG 1363, jfr NEG 529

Opland Fylke). Överensstämmelsen med skrivkakan från Bohuslän är vad gäller de här refererade momenten i tillagningen praktiskt taget fullständig. De norska beskrivningarna avser ändå en annorlunda sort. Det är i detta fallet inte fråga om tunnbröd eller flatbröd. Med jernbröd menas kakor stekta i kakejárn, ett slags rån eller våfflor.²⁰ H. Ross ger förklaringen: ”et Slags Goderaad eller Kage (cakes) med indridsede Figurer”.²¹ Ett par hushållslärare, Dina Larsen och Dorthea Rabbe, återger i sitt arbete Norsk mat, Uppskriffter på nasjonale retter frå eldre og nyare tid, utförliga recept på skrivarbröd och skrivarbrödröra. De framhåller: ”Detta brödet, eller kaka, er eit av dei eldste bakeslagi i Gudbrandsdalen, serleg i Lesja og Dovre. Fyrr i tidi var skrivarbrödbaksteren eit av storarbeidi (sannolikt sentida överdrift, förf:s anm.) på gardane. Dei baka skrivarbröd 3 ganger um året, til jol, og vår og haust. I seinare år vert det berre baka til jol.”²² Lars Reinton berättar om säterkosten: ”I N.-Østerd. og N.-Gudbr. hadde dei til framande skrivarbröd og rjomebröd . . .”²³

Ovan framlagda sammanställning av en på olika sätt bevarad kunskap om en detalj i gammaldags kosthåll och huslig arbetsrutin kan i korthet sammanfattas och kommenteras på följande sätt. Det material, som på grund av speciella och närmast tillfälliga omständigheter kunnat granskas och prövas på ett särskilt sätt, har givit anledning till vissa källkritiska reflexioner. Erfarenheter av detta slag ma-

²⁰ Jfr I. Aasen: Norsk ordbok 1873.

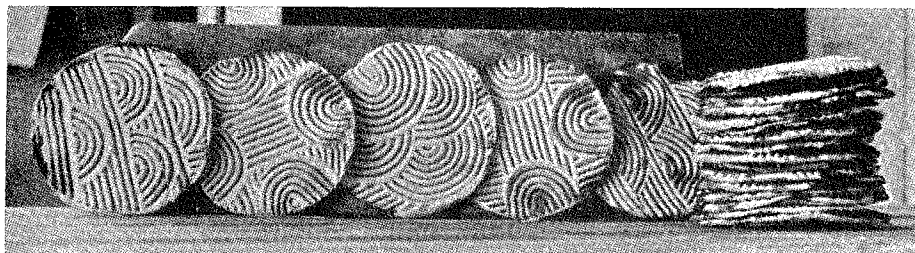
²¹ Norsk Ordbog. 1895; jfr Fr. Grøn: Om Kostholdet i Norge fra omkring 1500-talet og op til vår tid. Oslo 1942, s. 68.

²² A.a. Oslo 1932, s. 30 f., 33.

²³ Sæterbruket i Noreg, I. Oslo 1955. s. 428, jfr s. 265.

¹⁸ Keyland a.a. s. 89.

¹⁹ Dass: Nordlands Trompet, utg. Oslo 1947, s. 53.

4. "Skrivarbröd". Från Vågå, Norge. Efter Larsen och Rabbe i *Norsk mat*.

nar till försiktighet med traditionen som historisk källa. De blottar den komplicerade karaktären hos ett stoff av denna art, ett resultat som det är av aktiviteter, vilka i och för sig kunde inbjuda till fascinerande studier ur psykologiska, sociala och litterära aspekter.

Vi har kunnat fastställa, att skrivbrödet i Bohuslän praktiskt taget hör en förgångentid till. I en socken, där man ännu för omkring 30 år sedan kunde beskriva dess tillredning och berätta om det, kan nu endast vaga hågkomster spåras. Dess förekomst och utbredning hänger ihop med det ojämsta tunnbrödets överhuvudtaget och kan antagas ha avtagit i frekvens i förhållande till detta. — Prosten i Forshälla Magnus Torén uppger mot slutet av 1700-talet att det "vanliga tunnbrödet, som räknar Norrige för sin födelsebygd . . . börjar i detta Härad (Inlands Fräkne) aftaga: men är dock här ej alldeles obekant".²⁴ S. Lydén's uppgifter om skrivbröd från Inland (längre söderut i Bohuslän) har ovan anförts. Med hänsyn till dessa vittnesbörd torde de snabba och bestickande slutsatser, vilka lett till axiomen om kulturgränser tvärsigenom mellersta Bohus-

län kunna ifrågasättas. Deras giltighet borde åtminstone snävt tidsbegränsas.

Med den förvandling i stort som hushållningen i alltmer accelererad takt undergått har detaljerna följt med.

Bland paralleller, som sökts i rum och tid erbjuder prosten Bromans "swiskonator" tämligen nära överensstämmelser. I det norska "skrivbrödet" — till benämningen helt adekvat — är det inte fråga om tunnbröd — flatbröd i vedertagen mening utan om ett slags rån.

Med hänsyn till funktionen ingår skrivbrödet i en speciell grupp, högtidsbrödets förbryllande mångfald. Det var någonting utöver vardagens nödtorft, karakteriserad av "blaggarnsskjorta och tunnbrödslev" för att begagna ett uttryck, formulerat enligt ett i Bohuslän upptecknat talesätt (GMA 3395) eller dess norska motsvarighet "havrelefsa och striskjorta" (NEG 1410, Östfold).

Detta "helgdagsbröd på ett synnerligt sätt" utgör en detalj i ett föränderligt skeende, reflekterat av traditionen på ett sätt, som röjer ständig anpassning till tekniska och ekonomiska förutsättningar, individuella möjligheter, och personliga anknytningar. Traditionella drag, nybildningar, influenser och påverkan har i skilda dimensioner omskapat och stabiliserat. Vi frapperas av likheter, som uppträder med akt-

²⁴ Försök til en Beskrifning öfver Fräkne Härad eller Forshälla pastorat i Bohus län och Inland. Gbg 1780, s. 20 f.

ningsvärda avstånd i rum och tid, skönjer blekt olika traditionsskikt och spörjer efter samband. Variationerna, knutna till bestämda miljöer och konkreta situationer är viktiga pusselbitar i en analys, men deras

betydelse får inte överdimensioneras och därmed förrycka helhetsbilden. Den obetydligt växlande terminologien understryker relativiteten och den vanskliga relationen mellan ord och sak.

Summary

Festival bread of a particular kind

In former times in the province of Bohuslän in the west of Sweden, people used to bake bread of a special kind, called "skrivbröd" (writing bread) or "skrivkaka" (writing cake), for holidays and feasts. A very thin cake of unleavened bread (Scandinavian thin-bread, which for centuries was an everyday type of bread because it would keep for a long time) was glazed on both sides with a batter consisting of eggs, sugar, cream and flour, once or several times. Between each coating, the cake was put in the oven so that the batter should harden. It was applied with a utensil resembling a comb and made out of birch-bark, wood or horn. The baker wrote or drew figures in it. And because of that it was called writing bread. Only a few of the simple utensils, which were of little value, have been preserved.

Knowledge of this type of bread is rather vague nowadays. But records of popular traditions made some thirty years ago or more give more precise information. This sort of bread is mentioned and described in local history records of the 18th and 19th centuries. century poem. In Norway we find the name

The word "skriwebrö" is instanced in a 17th "skrivbröd" — which is adequate as far as the name is concerned — but it is not thin-bread in the accepted sense, being a kind of wafer-cake. In type, a close parallel is afforded by a cake described in the 18th century which comes from Hälsingland in the north of Sweden.

"Writing bread" is one variant among the many kinds included in the special group of festival breads. The domestic activity of which they are a result represents a sphere in which local influence and personal idiosyncrasy have played a considerable part. The terminology varies considerably, thus emphasizing the relativity and doubtful relation between word and thing. It has been shown how "writing bread" in a short time has almost disappeared both in practice and in memory, as needs and conditions changed. The material consisting of recorded traditions has led the author to some critical reflections on sources, since literary influence by interested informers has been established.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Varifrån kommer birkarlarna?

Av Pbebe Fjellström

BIRGER STECKZÉN: *Birkarlar och lappar*. En studie i birkarleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Historiska serien 9. Stockholm 1964. 503 s., ill. kartor. Pris kr. 50:—.

Med detta arbete har förre krigsarkivarien B. Steckzén lagt fram resultatet av decenniernas forskarmöda rörande birkarlaproblemet. Till detta har även knutits studier i den äldsta lappbefolkningens historia och nordskandinavisk skinnhandel. I förordet formulerar Steckzén sin målsättning sålunda: "Allteftersom mitt forskningsarbete fortskred, kom jag att ställa mig reserverad till ett flertal av de arbeten, som sysslat med birkarlarna och andra avsnitt av Norrbottens äldre historia. De framförda hypoteserna syntes mig ofta teoretiska och alltför spekulativa och stå i föga samklang med naturförhållandena och livsbetingelserna i Norrbotten... I vissa fall och detta gällde särskilt birkarleforskningen, föreföll det som om forskarna kommit att hamna i fastlåsta trossatser... Ett ständigt återkommande problem var: vad kan man sätta i stället...? Efter åtskilligt funderande kom jag att välja *fångstkulturen* — jakt och fiske — som fast utgångspunkt i mina försök att tolka de äldre norrbottenska kulturformerna" (s. 9).

Med detta uttalande har Steckzén anslagit tonen. Infallsvinkeln — fångstkulturen — är enligt min mening vad det gäller detta speciella

problem den som torde ge mesta möjliga belysning åt komplexet. Men *uppställningen* av "vinkeln" har inte skett förutsättningslöst. Frågan är inte "vad sätta istället" utan exakt: vad berättar det material som redan står oss till buds.

Det nya arbetet och den tidigare forskningen

I kap. I redovisas diskussionen kring birkarlaproblemet före år 1924. Årtalsgränsen markerar Jalmari Jaakkolas utgivning av *Pirkkalaisliikkeen synty* (Birkarlarörelsens ursprung). Steckzéns nu framlagda forskningar kan sägas vara en enda lång, oavbruten diskussion *gentemot* Jaakkolas teser angående birkarlarnas härkomst. Diskussionen förs från S:s sida på flera olika plan — historiska, kulturgeografiska, etnologiska och språkliga.

Birkarlarnas ursprung och ordets etymologi har sysselsatt nordiska forskare under snart 500 år. Olaus Magnus var den förste som sökte tolka birkarlanamnets gåta och menar, att "viri montium" betyder "bergens män eller bergkarlar". På *Carta Marina* (1539) återfinns birkarlanamnet ett flertal gånger, särskilt i nordvästra Skandinavien dvs Tromsområdet och i de centrala svenska lappmarkerna. Öster om Torne älv markeras inga birkarlar. S. visar därefter på Schefferus' tolkningsförsök i *Lapponia* (1673). Först 1956 översattes till svenska detta ursprungligen på latin skrivna arbete. Översättningen har ej utförts av Ernst Manker, som S. anger (s. 17), utan av Henrik Sundin.

Lapponia bygger på ett flertal lappmarksprästers egenhändiga anteckningar om 1600-talets samiska kultur och folkliv. En av de ned-

tecknare, som Schefferus anlitat i birkarlafrågan, är Niurenus, kyrkoherde i Umeå, 1619 och 1634 inspektor för Skytteanska skolan i Lycksele. N. anför bl. a. sägnen om tavastlänningen Mathias "av den ädla Kurkska släkten i Finland", finnarnas anförare, som övervann lapparna och "drev bort dem till ödemarkerna längst i norr". "Trött på den besvärliga och långa vägen säges han ha gjort byte med några i Birkala socken i Tavastland och i ersättning för överhögheten över lapparna eller skatteuppbörden från dessa erhållit några byar i Finland. Härav blev följd, att, såsom också sant är, lapparna årligen betalat skatt till birkarlarna ända till år 1554, och att ingen annan än birkarlarna fått handla med lapparna. Det finnes ännu några ålderstigna personer i livet, som säga sig ha sett Kurckarnas brev och avtal, förvarade hos Jöns Nilsson i Ernsås i Lule socken" (Schefferus, Lappland, s. 90).

Denna efter Niurenus ofta citerade passus återkommer gång efter annan i senare hithörande litteratur. Den är av betydelse även i detta sammanhang. Jag får anledning återkomma till citatet.

Johan Hadorphs utgåva av bjärköarätten (1687) och dennes tolkning "Biärk är Handel, Biärköö en Handelsö... och af sådant hade Birkekarlerne i Väster-Norlanden sitt namn" relateras samt även Johan Ihres underkännande av Hadorphs tolkning till förmån för Schefferus' och Bureus' uttalande att birkarlarna ursprungligen kommo från Birkala och Rengo socknar i Tavastland. Vi föres vidare in i birkarlitteraturen på finskt område. Här presenteras H. G. Porthans teori, framförd i *De Bircarlis och Opera Selecta* (1786 och 1789), att svenska kolonister invandrat längs Kumo älv och i Tavastland och norra Satakunda grundlagt en stad som sedan gett namn åt Birkala socken. Med Porthan inkom ett starkt spekulativt element i debatten om birkarlaväsendet, menar Steckzén.

Med utgångspunkt från Schefferus' respektive Hadorphs tolkningsförsök framträdde med tiden två urskiljbara linjer i den fortsatta diskussionen. S. skriver sammanfattningsvis: "den ena härledde birkarlarna från Birkala socken i Finland, medan den andra i orden bjaerk (=handel) och Birka sökte finna en förklaring till ordet birkarl. Till den första

linjen slöt sig nästan enhälligt de finska forskarna, medan den andra linjen hade sina främsta förespråkare bland de svenska forskarna. Fr. o. m. Jalmari Jaakkolas avhandling om birkarlarna, vilken utkom år 1924, svängde opinionen deciderat över till förmån för Schefferus gamla tes om birkarlarnas ursprung från Birkala socken i Satakunda och med få undantag har den accepterats av svenska och finska historiker och språkmän" (s. 19).

Utgående härifrån söker S. följa upp både det svenska och finska materialet i hithörande frågor. S:s översiktliga framställning av birkarladiskussionen sådan den framträder i tryckt litteratur före år 1924 torde vara den utförligaste i sitt slag på svenskt område och är värdefull då här redovisas finsk birkarlalitteratur, som ej finnes i svensk översättning. Sålunda får vi ta del av Yrjö-Koskinens arbete Pohjonmaan asuttamisesta tutkimus (Om Österbottens kolonisering) från år 1857 och vidare dennes arbete om Finlands Historia... (1869—72). Enligt denne koloniserades Österbotten under senare delen av 1200-talet och början av 1300-talet av tavaster, som drev de där boende lapparna mot norr. Yrjö-Koskinen skriver: "Då omtalas att män från Birkala och Rengo under anförande av Matts Kurki anfallit lapparna i Södra Österbotten och fördrivit dem från dessa trakter. Efter några år framträngde dessa Birkalar ("Birkalaboa", "Berkarla") ända till Kemi och Torneå älvar, läggandes under sig laxfiskena och lappskatte. År 1277 säges de av Magnus Ladulås hava erhållit skriftlig bekräftelse på dessa självtagna rättigheter, för vilka de sedan betalade till svenska kronan en skatt av några knippor ekorrskinn. Birkarlarnas huvudort kom därefter att bliva uti Torneå, Piteå och Luleå, varifrån de under de följande seklen utövade sitt välde över Lapplands och Finnmarkens vidsträckta områden..."

I ovanstående citat har vi i ett koncentrat alla de faktiska uppgifter som står forskaren till buds rörande birkarlursprung. Yrjö-Koskinen stöder sig dels på Tornaeus och Niurenus, dels på Bureus samt på historiska aktstycken.

Ett nytt moment i birkarlaforskning inträder, då Johan Nordlander 1906—1907 publicerar uppsatsen Om birkarlarna. Arbetet stödjer sig i huvudsak på det rika källmaterialet från

1500- och 1600-talen rörande Västerbottens landskaps handlingar som finns på Kammararkivet i Stockholm samt på Riksarkivets aktstycken om gränsförhandlingar mellan Sverige—Norge 1595—1607. Tack vare detta nya och givande material kunde Nordlander på ett helt annat sätt än tidigare belysa birkarlarnas verksamhet och livsbetingelser, skriver S. Det nordländerska materialet kan sägas utvidgas av S., ehuru med den skillnaden att S. lägger tyngdpunkten på utforskandet av birkarlarnas ursprung. Nordlander intresserade sig ej för och sökte ej heller lösa detta problem.

Filologerna Wadsteins och Wesséns debatt i birkarlafrågan redovisas liksom Ahnlunds teori — som går tillbaka på en av Bureus återgiven sägen — att birkarlarna ursprungligen skulle ha kommit från Medelpad (Björkö utanför Njurundalandet), tagit sig över Kvarken och bosatt sig i Birkala socken och därefter uppsökt lapparna.

Den finske forskaren Laurosela fronderar i sin uppsats Pirkkalaisista (1912) mot Yrjö-Koskinen och menar, att denne byggde sitt resonemang om birkarlar på sägner och berättelser, dvs på Niurenus' och Bureus' relationer av begränsat källvärde. Slutligen får vi även ta del av den finländske forskaren K. R. Melanders hypotes att birkarlar skulle betyda ölkarlar, egentligen ölutkörare till lapparna, dvs att tyskans Bier skulle ligga till grund för benämningen. S. menar att Melander har fel och "undvikit själva kärnpunkten, nämligen att lapparna av ålder och ohejdad vana haft stor förkärlek för brännvin... men med ljumma känslor betraktade drycker med svag sprithalt" (s. 31).

Om vi nu antar med S., att birkarlarna dyker upp i lappmarkerna på 1200-talet med ett att-raherrande bytesobjekt, t. ex. spirituosa, så torde de nog varit tvungna att använda sig av öl, då brännvin vid den tiden ännu inte var något gängse berusningsmedel. Det humlebrygda ölet var säkerligen starkt nog och lapparna ha ingen aversion mot denna dryck. Se här vad Graan skriver: 'Öhll dricka the och gärna, särdeles om sommartijdh, om the kunna thet till kiöps finna...' (Sv. Lm. 17:2, s. 44.) En helt annan sak är att Melanders hypotes är minst sagt pittoresk. På den punkten vill jag helt instämma med S.

I Kap. II tar S. till behandling upp Jaakkolas grundläggande arbete från år 1924 om birkarlainstitutionen. Jaakkola går i allt väsentligt på Yrjö-Koskinens linje. J. menar att 1500-talens akter rörande de dansk-norsk-svenska gränsvistigheterna kom att bli värdefulla ur birkarlaproblemets synpunkt, då de indirekt lämnar upplysningar om birkarlars ursprung och deras speciella lappmarksrättigheter, vilka senare speciellt Gustav Vasa strävade efter att upphäva. Jaakkola penetrerar så de klassiska birkarlakällorna — Bureus', Niurenus' och Plantinus' på 1600-talet avgivna berättelser. Med stöd av dessa källor samt genom analys av även annat källmaterial konstaterar Jaakkola "källornas samstämmighet i negativt avseende i det intet uttalande anger Sverige såsom hemland för birkarlarna. Däremot samstämma källorna positivt ifråga om Finland som ursprungsland." (S., s. 35). Jaakkola stöder sig även på en fogdeberättelse från omkring 1603, vari omtalas, att birkarlarna fått sina skatterättigheter i Lappland i utbyte mot hemman i Finland. Denna källa granskas ingående av S., som anser att just här ges ett klart belägg mot Jaakkolas teori att birkarlar är finnar, ty "dessa uppgifters sanningsenlighet betvivlas av den fogde som anført dem". S:s resonemang här låter i förstörande bestickande. Jag återkommer till denna passus längre fram.

Jaakkola stöder sig även på filologiskt material och hävdar att förbindelsen mellan Birkala och Tornedalen även kan skönjas i vissa dialektord, personnamn och ortnamn i Tornedalen, då de visar en västfinsk härstamning och anknytning. Tidsmässigt vill Jaakkola placera birkarlarna — kväernas efterträdare i norr — efter Birger Jarls korståg, dvs 1200-talets senare hälft. Följaktligen skulle Bureus' uppgift att Magnus Ladulås 1277 givit birkarlarna privilegier på lappmarkerna kunna vara riktig, menar Jaakkola. Impulsen till birkarlarnas framträngande mot norr skulle enligt Jaakkola vara, att mot slutet av 1200-talet blomstrade handeln vid Kumo älv, som ligger i Birkalas närhet. Jag vill här understryka till förståelsen av den medeltida finska handelssituationen och mitt senare resonemang i frågan, att området kring Tammerfors — således Kumo älvdal eller Satakunda — jämte kustområdet längs Bottniska viken kulturellt i stort sett kan sägas ha vett mot väster under det att

områdena söder och öster därom, dvs Tavastlands landområden, som riktade sig från Vana-javesitrakten koncentriskt mot öster via Päijänne vattensystem, kom att i sig innesluta karelsk-ryska handelskontakter men även sådana som strömmade upp söderifrån från Finska viken.

Således öppnade sig Kumodalen vid denna tid för västliga handelstrevare — bl. a. gotländska och tyska — och området kom att bli, skulle man kunna säga, ett inlandsfinskt centrum för nordvästeuropeisk handelsaktivitet. Denna medeltida ekonomisk-historiska bakgrund har Steckzén ej berört med ett ord och därmed kommer redan från början en felaktig balans in i diskussionen enligt min mening. Vad anser S. om Jaakkolas teser? Helt kort kan man uttrycka S:s inställning sålunda: 1. Birkarlarna är inte av finsk härstamning utan av svensk. 2. Birkarlanamnet härrör inte från Birkala socken utan har samband med *biurkarl* — bäverkarl, dvs i detta fall bäverjägare. S. har såsom bevis för dessa sina teser lagt fram i första hand handlingar från 1500-talet, natur- och bebyggelsenamn på *Bjur-Byr*, *Björ* och hithörande filologiskt material (s. 168 ff).

I samband med birkarlakomplexet kommer S., som ovan sagts i Kap. X och XI även in på vad han anser vara lapparnas äldsta bosättningsområde i Nordsverige och granskar därvid bl. a. de ortnamn som ingå i fiskeregistren från 1550 och 1560-talen och som S. anser vara delvis ursprungligen lapska. Kulturgeografiskt material dras här in i diskussionen. Birkarlarnas arbetsfält och sociala miljö jämte skinnhandeln granskas i Kap. XII—XVII. Kap. XVIII ägnas maktkampen mellan regeringen och birkarlarna. Boken avslutas med exkurser dels rörande Labyrintherna i Norrbottens södra skärgård, dels om Personnamnen i Tornedalen. Bilagor och kartor kompletterar framställningen. Som synes omspanner S:s forskning vitt skilda områden. Materialets heterogena karaktär har uppenbart skapat svårigheter vid utskrivandet, ty uppgifterna är ofta dubblerade. Ibland förekommer märkliga motsägelser, vilket kanske beror på att de olika kapitlen skrivits med långa tidsintervaller? Exempel på det senare är bl. a. resonemanget om lappar och deras laxfiske (se härom nedan s. 54).

De båda viktigaste problemkomplexen.

Jag har medvetet givit en detaljerad redogörelse av S:s birkarlamaterial, ty det synes mig ogörligt att recensera S:s arbete utan denna klargörande bakgrund. Jag har även i all korthet sökt skissera den speciella handelssituation, som Finland uppvisar under medeltiden. Denna bild kommer nedan att kompletteras med nordnorskt-nordsvenskt ekonomisk-historiskt material. Avsikten är att därmed skänka en av S. förbisedd *faktisk bakgrund* till Jaakkolas arbete. Därtill vill även jag belysa birkarlaproblemet sett ur fångstkulturens synpunkt, men då *utgående* från det existerande materialet, dvs från historiska aktstycken, 1500-talshandlingar och den givna *etnologiska miljön inom subarktiskt område*. Sålunda tas här till granskning upp följande 2 problemkomplex: A. Finns det någon etnologisk grund till den traderade uppgiften att birkarlar är av västfinsk härstamning? Har Steckzéns teori om att birkarlar är bäverkarlar en fast förankring i etnologiskt material?

B. Låg den ursprungliga nordsvenska lapska bosättningskärnan i kustområdet Piteå—Luleå? Har den lapska kulturen ursprungligen varit socialt odifferentierad?

Till klargörandet av mitt resonemang kompletterar jag S:s källmaterial med eget undersökningsmaterial från Kammararkivet.

Birkarlarna västfinnar? Birkarlarna bäverkarlar?

I kap. IV. Hur birkarlasägnen uppkom. En källkritisk studie redovisar S. det i birkarlamaterialet välkända aktstycket från 18 juni 1599 undertecknat i Torne av tre lappmarkspräster och tolv birkarlar i Torne socken, där det meddelas att "birkarlarna i Kemi, Torne, Lule och Pite socknar boendes hava av ålder tagit skatt såväl av sjöfinnar som av fjällappar, *vilken rättighet de hava genom krig vunnit såsom och genom byte bekommit för sina rätta arvegods som de hava haft i Byrkala socken och annorstädes i Finland liggande, om vilket konung Magnus Erikssons stadfästelsebrev därpå nog-samt utvisar, och förbemålde rättighet njutit, brukat och behållit, intill dess salig och höglöblig i åminnelse konung Gustaf (Vasa) kändes (lade) lappmarkerna under Sveriges krona"* (kurs. hos S. s. 74.)

Till ovannämnda uppgifter sätter S. ingen tilltro och skriver: "Påståendena om erövringskrig, byte av arvegods och Magnus Erikssons stadfästelsebrev kunna ej bestyrkas av andra, tillförlitliga källor och synas vara helt gripna ur luften . . . Allt som allt ha vi här att göra med en urkundsförfalskning . . . tillrättalagd för ett visst politiskt syfte" (S. s. 75—76).

S. redogör för den historiskt-politiska bakgrunden vid denna tid och de då ständiga gränstvisterna mellan Danmark—Sverige rörande överhögheten över nuvarande norska Finnmarken och vissa delar av Kemi lappmark. Dessa omstridda gränsfrågor på Nordkalotten kom att från svensk sida förbindas med rättsanspråk av medeltida ursprung. "Den svenska statsledningen gick alltså tillbaka till det halvdunkla skede, då lappmarkerna inklusive Finnmarken på ett formlöst sätt in-tecknades av Sverige, Danmark—Norge och Ryssland", skriver S. (s. 63). I detta sammanhang anför emellertid S. att pälshandeln under medeltidens förra hälft varit "av beskedlig omfattning och fiskeexport kom i gång på allvar först sedan importen av salt i tillräckliga kvantiteter kunde tryggas."

S:s nedvärdering av Nordskandinaviens kommersiella betydelse under 1100—1200 och 1300-talen är förbryllande och går stick i stäv mot de vittnesbörd, som talar om en påfallande handelsaktivitet i norr vid denna tid. — Den nordnorska fiskeexporten blomstrade således redan under 1200-talet. Exporten av torrfisk, stockfisk, krävde förvisso ingen saltimport för att kunna tryggas. Märkligt nog har S. ej tagit hänsyn till den intensiva nordnorska handeln under medeltiden. Lofotenområdet med Vågan som handelscentrum är mångfaldiga gånger omvittnat i Norges gamle love, en fullt betryggande historisk källa. Denna är dessvärre ej ens omnämnd i S:s arbete, vilket är så mycket märkligare, då dessa frågor, som rör nordsvensk-nordskandinavisk handel under medeltiden, är intimt förknippade med den nordnorska handeln. Den, såvitt jag vet, äldsta kända norska förordningen i NGL rörande lapparnas handel i nordnorska fjordbottnar är en kungörelse av Håkon Magnusson från 12 aug. 1313. Aktstycket avser att ge skattefrihet åt lapparna från den dag de antaga kristendomen och 20 år framåt. "Med hänsyn till lapparnas nöd,

vilken vi hava erfarit, och deras stora fattigdom både med hänsyn till arbetsförtjänst och andra näringsgrenar hava vi i nåd gjort den lättnaden, att i 20 år från den dag de antaga kristendomen skola de, när de förfalla i skatt till konungen eller ärkebiskopen, icke betala mer än 1/3 av den i lagboken föreskrivna skatten. Men efter dessa 20 års förlopp skola de svara för full skatt som andra norska bebyggare, ehuru alltid med den tillbörliga barmhärtighet och hänsyn, som är passande. Vi tillhålla också både konungens och ärkebiskopens fogdar att de icke påföra lapparna vrånga påbud och skrämman dem så att de måste giva eller umgälda efter deras villkor, när de (fogdarna) komma i fjordarna till dem (lapparna). Varhelst sådant bevisas att så skett, då bjuda vi sysslomännen och lagmännen eller vem som är närvarande, att hålla efter sådant och göra både oss och lapparna rätt såsom de vilja svara inför Gud och oss och (så) att det kan bli va andra, som våga något dylikt, till varning."

Såväl klerikala som regala handelskontakter mötte således samerna vid lappmarknadsplatser i Tromsområdet. Denna fjordhandel fortsätter oavbrutet under hela medeltiden och in i nyare tid. Gång efter annan påpekas huru fjälllapparna draga ned till fjordbottnarna. 1599 omnämnes sålunda Tysfjord såsom en marknadsplats "hvor Laparne kommer neder Aff fieldene mz theris kiøbmandshaff" (Dokumenter 2, s. 280). Det torde med största sannolikhet förhålla sig så, att Torne fjällappar under medeltiden haft en livlig handelskontakt med norska och sannolikt även med nordvästeuropeiska köpmän. De varor som lapparna omsatte var pälsvaror och torkad fisk. Pälshandeln inom Nordskandinavien var således före 1400 långt ifrån "beskedlig", som S. påstår. Jag anför här några belägg, som visar motsatsen.

I *Diplomatarium Norwegicum*, ej heller detta utnyttjat av S., redovisas fakta om den tidens lappmarksvaror. I en tullförteckning från åren 1303—1308 redogöres för de skinnvaror som utskeppades till England från Bergen, dvs Nordnorges stapelstad. Av den framgår att "grayskin" — opus griseum — gråverk dvs ekorrskinn redan då var en gouterad handelsartikel liksom "j. dacre pellium de Reynder precij" — dvs 10 st renskinn. Andra källor berättar att "Pelles de beer et de mart" — bäver

och utterskinn införes till Lynne 1397—1398, mårdskind och gråverk till Hull 1401 för att nämna blott några få exempel ur tullförteckningen. I den hanseatiska källskriftslitteraturen ha vi ett aktstycke från 1316. Däri uppräknas följande typiska lappmarksvaror, som exporterats från Bergen till Tyskland: Mård-, bäver-, utter-, lo-, björn- och rävskind, gråverk, sälskind . . .

Det synes mig rimligt antaga att lapparna bidragit till dessa varors anskaffande. Även annat material pekar på att samerna inlemmats i den hanseatiska skinnndistributionen under medeltiden. Vi ha i hanseatisk litteratur sådana uttryck som *vinnische dekene* (1428), *vinnenpels* (1451). Det förra torde betytt *benkedyner* av renskinn, en typisk lappmarksprodukt omtalad i Hartwig Billes missiv 1609, det senare eventuellt renskinnskolt.

Dessa få exempel visar enligt min mening att päls handeln i Nordskandinavien redan under 1300-talet visade en anmärkningsvärd intensitet och den arkeologiska bilden av det tidig-medeltida Nordskandinavien talar för att handelsaktiviteten varit tillfinnandes redan under äldre medeltid. (Se Fjellström, Lapskt silver, 1962, kap. VI Handeln i nordnorska fjordbottnar och vid Vågan under medeltiden s. 257 ff.).

Emellertid är den brännande frågan här: Deltog birkarlarna i denna fjordhandel på norsk sida? Finnes i så fall något medeltida aktstycke som återspeglar den handeln? Svaret är ja. I en handling från år 1498 skriver Ingevald Birgerssons, K. Hans's Ombudsman i Westerbotten bl. a. sålunda: "then tidh iack ting hölitt med almoganom i Lula Sochn . . ., tå klagade menigha Bijrcharlar som byggia och boo i för:de Lula och Pittha, till the gode men som byggia och boo wid westerhaffuett, att the måghe ee (alltid) niutta theres gamla häffdh af the lappar, som ther boo och byggia, huilket theres gamla föeldrer och tilförende hafft haffua, som theres gamla breff Kong Månse's vthwisar medh flere andre breff och bewissning som the ther vppå haffua . . ." (HSH, 29. s. 32—33).

Denna enligt min mening betydelsefulla handling till förståelsen av birkarahandelns omfattande verksamhet har ej i sin helhet dragits fram i ljust av S., endast omnämmts i en finstilt not på s. 75, och där Ingevald Birgers-

sons brev har avfärdats med att "det i allmänna ordalag talas om Kung Mån's gamla brev på birkarlarnas rättigheter vid Norra Ishavet". I aktstycket framhäves dock, dels att birkarlarna erhållit ett kungligt stadfästelsebrev, dels att birkarlarna och deras föräldrar av ålder njutit sin "gambla häffdh". Då handlingen är daterad 1498 kan det väl inte även här vara fråga om urkundsförfalskning från birkarlarnas sida i stil med vad S. anser vara fallet med den 100 år yngre handlingen från 1599! Det märkliga är nu att S. på s. 75 — rörande birkarlarnas år 1599 påpekade skatterättigheter bland sjöfinnar och fjällappar och kungligt stadfästelsebrev — hävdar att "nämnda påståendena kunna ej tillmätas något historiskt värde" — trots att det ges ett bekräftande historiskt aktstycke därom redan från 1498! Och ännu märkligare är att finna att sagda brev från 1498 likväl på s. 287 plötsligt dras in i diskussionen och där användes som bevismaterial. Det nyttjas nu såsom belägg för birkarlarnas rätt "att handla i Norge" — man observerar att S. inte använder ordet skatta. Den hanteringen tillhörde 1599 års skrivbordskonstruktion!

Denna ofta förekommande ombytliga inställning till källmaterialet gör läsaren mer än förvirrad och recensentens uppgift synnerligen besvärlig.

En kontrollgranskning av 1498 års aktstycke av den 14 febr. för att finna ordet 'handel', (som S. anför) visar att där endast talas om 'gambla häffd', vari innefattas med all sannolikhet *både* handel och beskattning. Bevis för denna tolkning föreligger i ett dekret från den 3 sept. samma år, där fogden Christiern Bagge påpekar apropå föregående dekret att av ålder och gammal sedvänja har lappfogden och birkarlar (i nu nämnd ordning) i Norrbotten plägat fara in i Norge "æpter theress bærning och var naduge Herres lappe skat" (HSH 29 s. 34). S. hänför utan stöd i källmaterialet bärgning till birkarlarna och beskattning till fogden (s. 288). Den uppdelningen finns inte i Bagges utlåtande och bör inte finnas där, ty handel och beskattning av lapparna är nämligen intimt förknippade med varandra. Detta beteendemönster är urgammalt och har sin rot i den ursprungliga tribut som benämnes gåvoskatt — en etnologisk företeelse särskilt behandlad av Campbell. Gåvoskatten har till en början haft formen av frivillig tribut men an-

tar sedermera karaktären av reguljär skattebetalning. Även i 1599 års s.k. "urkundsförfalskning" finner vi detta för samisk handel och beskattning gentemot norska och svenska fogdar och birkarlar så karakteristiska kulturelement omtalat. Det heter där: "men strax i k. Erikz regementes tidh begynte the norske fougter tage skienker af fieldlapperne, som bodde i Tenoby, Aviovara, Utzioky och Lappeierfue, för thet the skulle bekomma förlof at fiskia wed siösidan". Gåvoskatten har ej uppmärksamats av S. och sålunda ej heller annat material som rör denna företeelse. Vi finner gåvoskatten även omtalad på norsk sida — således bekräftas företeelsen i ett annat samtida dokument och dessutom i ett från "fiendesidan"! I Claus Urnes Fortegnelse om Finderne til Fields vdi Salten, Senien oc Tromsens lhen av 1599 heter det: "Oc beretter menige finnder y for:ne thinguerd, att de eller deris forælldre alldrigg haffue giffuett skatt til Danmarckis konning, medens haffuer giffuett Fogderne y Salten leen, en skenck oc foræring, for de motte wbehindrett drage neder y lenene mz deris kiøbmandskab Aarligen . . ."

Till yttermera visso kan påpekas att redan 1555 — 44 år före "urkundsförfalskningen" och 5 år före kung Eriks regering — uppbäres för svenska kronans räkning skatt "aff Westersjön, i Warang och andra omliggia(n)d byarn" (KA: Norrl. lappmarker 1555:4). Detta dokument antyder, synes det mig, en långt tidigare knuten kontakt vid Nordnorges kust mellan å ena sidan de där boende å andra sidan med de som av hävd haft privilegier sedan "Arilds tid", att där uppbära skatt — dvs birkarlarna. Ovan omtalade område hörde till Torne lappmark och var med all sannolikhet särskilt omhuldat, ty skattebetalarna där erlade extra höga skatter, högre än andra samer. Dessa synpunkter och detta material har överhuvud ej uppmärksamats av S., något som är att beklaga. Man får även veta i detta av mig granskade 1500-talsmaterial att till Torne lappmark hörde förutom ovan beskrivna kustområdet från Westersjön, dvs ungefär nuvarande Tromsområdet — till Varanger även följande byar, som räknades in under "Torne fiellslappemarck nämligen: Lulle by, Thingewere by, Ronall by, Kottageno by, Lappaierff by, Thenno by, Ingrith by och Utsjoki (KA: Norrl. lappmarker 1561:13).

Av dessa ortnamn är två i våra dagar välkända Finmarksmetropoler, nämligen Kautokeino och Utsjoki. Jag har tidigare sökt visa (Fjellström, a.a. kap. VI) hur nordskandinavisk handel under medeltiden hade ett kärnområde i Tromstrakten. Handeln mellan nordbor och lappar hade sannolikt förekommit där på ett tidigt stadium enligt vad bl. a. filologiskt material pekar på. Under högmedeltiden fick den av bl. a. hanscatiska källor att döma en kraftig uppblomstring. I denna handel deltog även birkarlarna aktivt.

Vi återvänder till 1599 års dekret om vilket S. med sådan skärpa har förfäktat att en urkundsförfalskning föreligger. I denna handling omnämnes som vi sett bl. a. 1) birkarlarnas beskattning bland sjösamer, 2) gåvoskatten, 3) kungligt stadfästelsebrev, 4) förbemälda rättighet (att skatta i Finmarken). Alla dessa företeelser har som jag sökt visa ovan, hållpunkter i ett äldre material och i en djupt rotad tradition. Detta talar *mot* urkundsförfalskning i dekretet av år 1599. Men låt oss gå vidare i vår analys av detta aktstycke under tecknat av 12 birkarlar i Torne socken.

Nästa punkt i 1599 års handling som här tas upp till granskning ur rent etnologisk synvinkel är den däri förekommande uppgiften att birkarlarna ursprungligen kom från Birkala socken och att de genom byte "för sina rätta arvegods" i Finland bekommit lappmarkerna. Om denna passus skriver S.: "Det var genom denna skrivbordskonstruktion som den beskedliga och dittills föga observerade finska socknen Birkala plötsligt kom fram i rampljus och blev en bricka i den svenska Ishavspolitik." Enligt min mening bör detta inte avfärdas såsom en skrivbordskonstruktion utan det är just *på denna punkt* en mer djupgående granskning bör insättas för att söka utröna hållbarheten i birkarlarnas lämnade uppgifter.

S. anser sig få stöd för sitt antagande i den ovan omtalade fogdeberättelsen från omkring 1603. Däri yttrar bl. a. fogden om birkarlars byte av arvegods: "Det Birkarlerne skulle fordom giva sitt fasta arv och eget för Lappmarken, (det) vilja somliga säga intet vara värt för många orsakers skull. Dessutom tyckes det (Lappmarken) ock vara alltför mycket för det som ganska litet var där emot. Ty Lappmarken sträcker sig några hundra mil i längden och bredden. Och i Pirkala, dädan Birkarlerne ha-

va sitt ursprung, är (icke) mer (än) en socken i Tavastland.”

S. framhäver här att fogden ”ställer sig klart skeptisk mot det onekligen djärva påståendet att birkarlarna genom byte av sitt arvegods i Birkala skulle tillhandlat sig hela Lappmarken” (S. s. 80). Kommen till denna punkt i diskussionen frågar en etnolog sig: ”Hur förhöll det sig med arvsrätt av marker och fiskevatten i Finland under medeltiden? Hur med fiskerätt? Någon skillnad mellan västra och östra Finland i fråga om fiskevattensamfälligheter?” Givetvis har jag inte kunnat fullständigt penetrera detta problem. Dock synes här finnas en fruktbar uppslagsända i birkarlafrågan. Jag vill för den fortsatta diskussionen åter rikta uppmärksamheten på det ovan anförda om det kulturellt-naturgeografiskt liksom tudelade Finland. Det visar sig sålunda att fiskerätten i ö. Finland, Karelen, redan under medeltiden byggde på stora fiskevattensamfälligheter (se här Virtanen, Fiskeret, Kulturh. lex. för nord. medeltid). Det antas sålunda att under medeltiden Viborg—Ladoga—Karelenområdet gemensamt nyttjat de stora fiskevattnen i närheten av Viborg. Inom västra Finlands insjöområde var det vanligt att bygränsen drogs ut över fiskevattnen. Av allt att döma hade här betydligt smärre enheter (byar) sig tilldelat ett bestämt avgränsat fiskevattenområde, churu dock grannbyar kunde äga gemensamma fiskevatten. Genom köp, arv, skifte och hemgift uppkom nya fiskesamfälligheter. Vid västra Finlands kust mot Bottniska viken var fiskerättigheten av två slag: äganderätt dels till fjällfiske (sik), dels till strömmingsfiske. Rätten till det förra tillhörde enbart strandägaren. Beträffande det medeltida älvfisket (lax, sik) i t. ex. Kymmene och Ijo älvar rådde den bestämmelsen att man fiskade i proportion till delägarnas byandelar.

Speciellt komplicerade fiskerättigheter förelåg i Kumo älv med dess rika lax- och sikfiske. Till detta älvområde hörde Birkala socken. Redan under tidig medeltid var nämligen pataplatserna i forsarna fördelade mellan större eller mindre by- eller gårdsggrupper. År 1453 tilldömdes sålunda Masia fjärding i Ulfsby (vid Kumo älvs utlopp) ”en ström, nempnd Kallio i Lamadz fors, som jnnan thera sokne raa ligger, ffrij for Kwme boo” (FMU IV, s. 44).

Då gårdarna delades, växte antalet andelar

i pátan. Redan under medeltidens första hälft torde i denna folkrika bygd möjligheterna att få större andelar i Kumo älvs patafiske sannolikt varit mycket små. Birkalaborna kunde av allt att döma inte räkna med att få någon givande lax- och sikfångst för *avsalu*. Det fanns vid denna tid emellertid andra rika lax- och sikälvar vid Bottenviken, nämligen Kemi, Torne, Lule och Pite älvar. På 1200-talets slut hade den svenska i fasta bygdelag ordnade bosättningen längs kusten ej hunnit längre än till Bygdeå-området. Spridda nybyggare antas ha funnits upp till Skellefteåområdet. Norr därom, dvs kustområdet med de ovan uppräknade älvmyningarna, torde inte ha varit ockuperade av en bofast svensk befolkning.

Ödemarksområdet, som sålunda låg norr om Hälsingland, Medelpad och Ångermanland, ansågs såsom dessa områdets allmänning. Enligt min mening synes sagda allmänning i stort sett omfatta vad vi nu menar med Ume lappmark. En gräns synes gå vid Skellefteå-Byskeområdet, dvs ungefär vid nuvarande Pite lappmarks sydgräns. Vid studier av samisk och nordsvensk kultur har det många gånger slagit mig att det föreligger en klar differens mellan Ume lappmark och de norr därom liggande. Många företeelser peka nämligen på att Ume lappmark har haft en ursprunglig anknytning till svenska kronan och kyrkan, mer ursprunglig än de andra lappmarkerna. Umelappar skattade sålunda blott till konungen och löd aldrig under birkarlars övervalde. Redan 1316 äges ett laxfiske i Ume älv av Uppsala domkyrka (Olofsson, Övre Norrlands historia I, s. 133). Älvfisket befinner sig således ej i bönders ägo, som fallet vanligen är i gammal odlingsbygd, t. ex. Hälsingland, där kolonisationen har gammal hävd. En annan och mycket viktig differens mellan Ume lappmark och de övriga är att Umeå betalade konungsskatt och att den taxeringen skedde efter alldeles speciella grunder, enligt vad Hälsingelagen bestämde. Konungsskatten från Ångermanland-Medelpad skulle utgöras av ett tvåfärgat skinn samt om ledung ej behövde utkallas av fem marker lärft för varje skepp i s.k. ledungslama. Gränsborna i området norr därom, Umeå och Bygdeå, skulle i stället betala 2 blåskurna skinn för varje båge, men hade ej ledungsskyldighet ”utan de skola värja sitt land hemma.” (Olofsson, s. 132).

Pite, Lule och Torne lappmarker, de klassiska birkarlaområdena, stå således i ett kontrastförhållande till Ume lappmarks kolonister. Skulle de senare värja sitt land mot samer i Pite-Lule lappmarker? Knappast! Samer ha så vitt vi vet ej varit militärt organiserade. Skulle de värja sitt lands norra gräns mot 1200-talets *svenska* bäverkarlar, dvs S:s birkarlar? Det verkar ju absurt. — Men lappmarkerna i norr, utanför Hälsingelagens råmärken bjöd uppenbart på någon främmande aktivitet, som kunde tänkas äventyra gränsbornas fångstmarker och fiskevatten, och av den anledningen slapp kolonister i Umeå-Bygdeå gängse ledungsskyldighet.

Låt oss nu anta att storbönder — från det anmärkningsvärt befolkningsrika och redan under förhistorisk tid väl koloniserade Birkarlaområdet — tagit sig fram under 1200-talets senare hälft till dessa ovan uppräknade laxrika älvar norr om Ume lappmark, då de på grund av ideliga skiften i hemsöcknen erhållit allt mindre delar i patafisket i Kumoälvsområdet och tillika önskade ta i besittning nya fångstmarkar. Möjligen har färden gått etappvis över Österbotten. De kan ävenså ha lärt känna svenska kustområdet vid sporadiska fiskefärder och genom hörsägner av västfinska fiskare som *varit där före dem*.

Finns det nu något som talar för en här antagen västfinsk influens i svenska lappmarkerna och att den förefunnits redan under tidig medeltid? Ja, det arkeologiska materialet! Inga Serning understryker i sin grundliga utredning av Övre Norrlands järnålder (1960), där fynden presenterats äldvalsvis, att en markant skillnad föreligger i detta fyndbestånds karaktär före och efter 1000-talet (a.a. s. 90). Före är fynden av dominant skandinaviskt ursprung, efter sagda tidsgräns är de västfinska — karelska inslagen påfallande starka — förutom en mängd nordvästeuropeiska-norska föremål som även ingå i dessa senare fynd. Även gravfynd från äldre medeltid har noterats i Lule älvdal (Brotjärn och Vajkijaur) dvs längs den senare så välkända birkarlatraden Luleå-Tromsøområdet. Dessa gravfynd jämte de västfinska fynd "som kunnat konstateras spridda i praktiskt taget hela Nordsverige under 1000-talet och äldre medeltid, torde sannolikt böra uppfattas så att de också haft en förankring i bosättning. . . . De

västfinska inslagen i offerplatsernas fyndmaterial från denna period är också markant." (Serning s. 81, 92.).

Mårten Stenberger konkretiserar detta arkeologiska fyndkomplex ställning med orden att de "östliga och sydöstliga föremålen avspeglar . . . en handel med nordskandinavien under anført tidsskede som med all sannolikhet i första hand bedrivits av finnar, tavastländare och karelare" (Det forntida Sverige, 1964, s. 797).

Wiklund har i en ortnamnsundersökning (Ymer 1904, s. 180 ff) kommit till resultat som väl överensstämmer med de arkeologiska, nämligen att i forna tider en finsk bosättning funnits i Torne och Kalix samt att i varje fall ett finskt inflytande kan konstateras i Norrbottens kustområden så långt söderut som i Hortlax.

På sid. 124 skriver S. apropå denna Wiklunds teori: "Som bevis för att birkarlarna i Pite skulle ha varit finsktalande pekar Wiklund på förekomsten av det Norrbottenska Hortlax, vilket finskklingande namn enligt Wiklund anger ett finskspråkigt element av tidigt datum i dessa trakter. Såsom längre fram skall visas torde Hortlax vara av lapskt ej av finskt ursprung. Därmed elimineras underlaget för Wiklunds teori." Det är inte språkforskaren Wiklund utan Steckzén som har grundväsentligt fel på denna punkt. Jag hänvisar här till prof. Collinders rec. av S:s arbete i Namn och Bygd 1964.

Det märkliga är, att S. överhuvud taget inte med ett ord berör dessa ovan nämnda tidigt medeltida västfinska arkeologiska fynd. S. manar istället till försiktighet vid uttolkningen av "det sköra arkeologiska materialet" och "efterlyser kritisk penetration" av det (s. 184). Han omnämner i allmänna ordalag stenåldersfynden och de fåtaliga järnåldersfynden, och är vidare glad åt att kunna konstatera att "den arkeologiska forskningen . . . är i färd med att slå in på nya vägar. Tidigare har den företrädesvis sysslat med undersökningar av fornfynd i lappmarkerna, dvs lågfjällsområdena . . . Däremot intresserade man sig föga för kustområdena" skriver S. Med detta senare citat undanskymmes hela det rikliga tidigt medeltida starkt *västfinska* materialet! Varför har det inte dragits fram i ljuset av S.? Skulle eventuella kustfynd vara värdefullare än inlandsfynd? Vad åsyftas?

Bakom denna västfinska aktivitet som kan utläsas av ett *fylligt* arkeologiskt material torde vi se dem *som före birkarlarna utnyttjat dessa trakter och med vilka birkarlarna delvis torde ha kommit i strid, delvis bytt till sig "sitt fasta arv och eget för Lappmarken"* som fogden skriver omkring 1603. När sagda fogde tvivlar på att birkarlarna bytte till sig *hela nordsvenska Lappmarken* mot sina hemman och ev. patadelar i Finland, tvivlar han med rätta. Ty fogden synes ej ha haft klart för sig principerna för besittningstagandet och arvsrätten inom ärjemarksområden. Även på denna punkt måste den etnologiska bakgrunden inom den subarktiska kulturkrets ges en närmare förklaring. Ett landnam inom ärjemarkskulturens landamären innebar, att den till platsen först ditkomne ägde marken — fisket — ekorrstråken — just där.

Jutikkala skriver i *Bonden i Finland* genom tiderna (1963, s. 34), ett arbete som ej heller det nyttjats av S., ehuru det ger många väsentliga upplysningar i birkarlafrågan, att "under tiderna närmast innan utmarkerna bebyggdes, torde många obesuttna ha vistats långa tider och kanske t. o. m. varaktigt utanför kärnbygderna och skaffat sig uppehålle enbart genom jakt och fiske." Rätten till utmarkerna "erämarkerna", grundade sig på besittningstagandet. Om någon ställde upp snaror längs en fångstväg eller gillerstig, fick ingen annan komma i närheten och gillra upp sina egna fångstredskap. Fångststigen kunde utmärkas med bläckningar, som högs i träden längs stigen. Nyttjandet och besittningen av fångstvägarna vann hävd till den grad, att de också i samfällid skog gick i arv från far till son, skriver Jutikkala, och påpekar även att i de bevarade källorna från de sista tiderna av utmarksfångst är de ojämförligt viktigaste i Tavastland och Satakunda använda benämningarna på jaktmarksägor — *mansskog* och *ekorrskog*. Här bör även påpekas, att inom ärjemarkskulturens område jagas rovdjur (björn, varg, vildrenar) vanligen av jaktlag; däremot fångar varje man ensam fågel och små pälsdjur såsom ekorre och mård. Man vet även, att till Satakunda och Tavastland hörde vidsträckta fjärrutmarker, och dessa var trots sin avlägsenhet delade i mansskogar i bestående enskild ägo. Utmarkerna ärvdes, skiftades, såldes och byttes, inte bara tillsammans med hemmanen

utan också var för sig. Redan från biskop Bengts tid (1321—38) finns det en uppgift om att hemman i nedre Satakunda såldes med alla sina ägor "med undantag för några jaktmarker kallade ekorrskogar." (Jutikkala, s. 32).

Det syns mig således rimligt anta, att birkarlarnas västfinska föregångare åtminstone säsongvis bebott dessa med hänsyn till subarktiskt näringsliv så utomordentligt rika trakter vid Bottniska vikens västra och norra del, och då nyttjat kustområdet och det där innanför liggande skogsinlandet med dess rika fångstmarker, där de haft sina mansskogar och ekorrskogar. Emellertid bör man här observera — och detta synes mig ur etnologisk synvinkel särskilt angeläget att understryka — att en säsongvis eller permanent bosättning inom nordsvenskt område kräver bebyggare vana vid ärjemarkshushållningens sträva villkor och vid den speciella bosättningsform, som skapas av det subarktiska fisket och de hithörande fiskemetoderna. Detta krav kunde västfinska kolonister uppfylla då de själva levde under likartade villkor.

Att birkarlarna skulle ha bytt till sig marken och älvfisket av lapparna som bodde i dessa marker förefaller ogörligt, ty dessa senare t. ex. Lule- och Pitelappar kunde ju inte överta gods och mark i Birkala socken och dess utmarker. Det kunde däremot tavastlänningar göra med fördel (jfr här Niurenus uppgift om Mathias från Tavastland som bytte marker med birkarlar!). Det ges emellertid flera aktstycken som visar, att birkarlar bytt till sig utmarkerna i bl. a. svenska Lappland mot sina rätta gods i Finland. Ett är från 1420 (Registrum Ecclesiae Aboensis utg. av R. Hausen 1890, s. 197). Birkarlarna klagade däri över att tavasterna som ägde ganska små andelar i *Lappmarken och lapparna*, likväl färdades i Lappland och sålunda skadade dem, som hade rätt att beskatta de sistnämnda. Här ser vi hur ett ursprungligt kanske tavastländskt besittningstagande av vissa utmarker dröjer kvar ännu efter generationer, men nu med rätt blott till mansskogar, "ganska små andelar", och hur denna retarderade besittningsrätt kolliderar med birkarlarnas ägorätt till lappmarkerna som de erhållit av sina skiftesbröder i Finland. Det framgår bl. a. av ett dekret från 1454 att ett dylikt skifte ägt rum. (HSH 29, s. 29). Nu

är att märka att till dessa utmarker hörde även samer såsom markernas fångstmän. Dessa på utmarkerna vistades lapska jägare och fiskare gav förvisso ett sådant ärjemarksområde ett *särskilt* högt värde, ty samerna ökade ju fångstkvoten!

När man i ovannämnda års dekret 1454 diskuterade huruvida berörda lappar var konungslappar eller birkarlalappar diskuterades kan man säga i realiteten om ett insatskapital. Därför hävdade birkarlarna i Pite och Lule att de "med rätt skifte" övertagit ifrågavarande lappar av "sina skiftesbröder" i Tavastland, varför sagda lappar höra rätteligen birkarlarna till. Om detta skriver S. (s. 287), att uttrycket "skiftesbröder av Tavastland" av vissa forskare har tolkats så, att birkarlarna skulle ha varit släkt med skiftesbröderna från Tavastland och således av finskt ursprung. "Detta är en lös konstruktion, som ej har stöd av ordalydelsen i intyget", hävdar S. S. är alltför snabb, synes det mig, att utdöma de historiska akter, vars ordalydelse antyder en finsk anknytning. Skiftesbröder *kan* i detta fall betyda släktingar, anförvanter, men lika gärna byagranne. Det senare torde vara en rimlig tolkning och faller väl in i det etnologiska mönster, som jag sökt beskriva ovan. Man kan sannolikt även räkna med att "skiftesbröder" ofta utgjorde ett jaktlag, kanske ett "pälslag".

Man bör även i detta sammanhang lägga märke till att den högst utvecklade delen av fornfinnarnas hushållning utgjordes av pälsvaruhandeln, som tjänade utrikeshandeln. Denna näringsform var nämligen lättare än svedjebuket, som var beroende av arbetskraften, skriver Jutikkala (s. 34).

Att jakten på ädelt vilt och handeln med skinn varit en drivande kraft bakom den västfinska aktiviteten inom lappmarkerna torde vara säkert. Dock får skinnhandeln enligt min mening inte helt överskugga den mycket stora betydelse lax- och sikfisket haft vid dessa nordsvenska älvmyrningar, en betydelse som under den katolska högmedeltiden och birkarlatiden torde ha kommit särskilt till synes.

Enligt min mening kan vi inte bortse från den arkeologiska, etnologiska och nordskandinaviska medeltidshistoriska bilden då vi behandla ämnet birkarlar, eller nordsvensk bosättningshistoria överhuvud taget. Andra dis-

cipliners välgrundade forskningsresultat (filologiska, historiska, arkeologiska osv) som hör samman med detta problemkomplex kan vi väl inte bara åsidosätta i sammanhanget?

Med ovanstående utläggning om besittningstagandet av utmarker vill jag visa, att det ur etnologisk synvinkel föreligger sådana omständigheter och fakta rörande birkarlarnas uttalande från 1599 om att de "genom byte bekommit för sina rätta arvegods som de hava haft i Byrkala socken och annorstädes i Finland liggande", dessa lappmarker i Pite, Lule, Torne och Kemi, att man starkt kan betvivla Steckzéns teori att just denna passus är en skrivbordskonstruktion. Det geografiskt sett stora avståndet mellan Birkala socken och t. ex. Luleälvområdet är t. o. m. ett indicium för detta byte. Det är nämligen med hänsyn till ärjemarkshushållningskaraktär — typiskt att bygder med gammal odling (t.ex. Birkala) får sina utmarker mångmiltals från moderbygden då all närliggande mark redan är upptagen, under det att senare odlade bygder får sina utmarker helt nära byn.

Emellertid — låt oss inte lämna någon tes oprovad! Vi antar således i det följande med S., att birkarlarna är av svensk härstamning. Enligt S. söker dessa sig söderifrån längs norrländska kusten. Deras namn hör samman, menar S., med *bjur*=bäver. Birkarlar är således att förstå såsom varande ursprungligen bäverkarlar eller bäverjägare. Dessa bäverjägare söker sig, menar S., under 1200-talet successivt norrut på jakt efter goda fångstmarker. De når Ume lappmarks kustland, där *svensk* kolonisation just börjat i liten skala. Denna lappmark har varit den kanske bäverrikaste på nordsvenskt område med ett mycket stort antal *bjur*-namn, som minner därom. Arkivaliska källor intygar (se nedan) samma sak. Vad händer nu? Dessa "bäverkarlar" *hoppa över* Ume lappmark och går direkt på Pite-Lule lappmark! Varför? De är ju svenskar, enligt S.! De kunde ju med fördel kolonisera Umeområdet. Det fanns vid den tiden — 1200-talet — *plats* för bäverjägare där. Mitt påstående att birkarlarna "passerat" Ume lappmark bekräftas av det historiska faktum att umelappar aldrig skattat till birkarlar utan alltid varit konungslappar. Man kan tycka att svenska kronan på 1200-talet hade varit betjänt av dylika specialtränade svenska bäverjägare i Ume

lappmark just vid kolonisationens början! Nej, bäverkarlarna ge sig istället upp till Pite-Lule lappmarker. Det märkliga är nu, att dessa trakter ha haft en mycket sparsam bäverfångst av källorna att döma. Låt mig ge exempel! I de varutabeller (Fjellström, a.a., s. 301) som jag uppställt med hjälp av material från Kammararkivet, visar det sig att under åren 1555—1561 redovisar Torne lappmark (dvs i detta fall norska lappar) 26 bäverskinn, Ume 14, Pite 8 och Lule lappmark 0 bäverskinn! Gentemot detta kan S. förvisso anföra, att Lule lappmarks bäverbestånd då redan torde ha varit utrotat eller att siffrorna hänför sig till en alltför kort period. Argumenten kan ha fog för sig. Då borde vi emellertid ha en uppsjö med *bjur*-namn inom Lule lappmark samt i dess kustområde. Jag känner personligen endast till 2 (Bjuråselet i Rånå socken samt Bjurträsk rakt öster ut från Älvsbyn). Dessa två namn är också de enda som är upptagna i S:s egen bilaga (s. 471) redovisande fiskeregistren i Lule och Pite socknar 1553—1567 (observera att de är samtida med mina varutabeller) och innehållande sammanlagt 82 (!) ortnamn. Borde det inte bland dessa 82 st. 1500-talets ortnamn från de aktuella birkarltrakterna ha funnits långt fler *bjurnamn*? Emellertid visar S. på sin karta en mängd *björ*- och *byr*-namn, inom Lule lappmarks kustområde. Är verkligen *bjur*- och *byr*- ur filologisk synpunkt likvärdiga ord? Kemi jämte Ume lappmark var däremot bäverrika områden. Ännu på 1800-talets början omtalas t. ex. bäverfångst i Västerbottensområdet i en handskrift av Jonas A. Nensén, kyrkoherde i Dorotea. Av Nenséns uppgifter att döma var de naturgeografisk-klimatiska betingelserna för bäverförekomsten särskilt goda i Ume lappmark. Med hänsyn till ovanstående fakta synes mig tolkningen birkarl=bäverkarl inte vara realistisk. Det filologiska material som rör dessa ting synes mig ej tillfredsställande. Lax- och sikfisket torde ha gett ett kanske större ekonomiskt utbyte vid denna tid än bäverskinnen och därför också varit det mest begärliga. Dessa fiskeslag var även lämpliga handelsvaror, något som S. betvivlar. I samband härmed kommer vi omedelbart in på konserveringsfrågan av dessa feta fiskarter och därmed sammanhänger även transportfrågan. S. skriver bl. a. att lapparna åt lax och sik endast ä föarskt

tillstånd ty de förstod ej att konservera dessa feta laxarter utan tillgång till salt. (s. 239). Som etnolog blir man minst sagt häpen inför detta påstående. Jag kan inte här gå in på hela den tekniska proceduren — men sammanfattningsvis kan sägas att det var visst möjligt att torka laxen utan salt och syra siken i nedgrävda kärl av näver. Metoden torde vara lika gammal som ärjemarkshushållningen. Givetvis kände även birkarlarna till dessa för denna miljö så väsentliga konserveringsmetoder.

Sammanfattningsvis finner jag med stöd av de rön jag tidigare gjort vid mina studier av nordsvensk handel och av hithörande kulturkontakter det vara högst plausibelt att birkarlarna härröra från västfinskt område. Jag vill understryka hur väsentligt det är att uppmärksamma, att de som en gång under medeltiden tog lappmarkerna i besittning från början torde ha varit vana vid och uppvuxna i en ärjemarkskultur och sålunda kunde tekniskt sett behärska denna speciella miljö. Vidare synes mig den starkt drivande kraften bakom dylikt besittningstagande ha varit ett ökat behov av fiskevatten (lax och sik) på grund av minskad tillgång på sådana i hemorten.

Jag vill här även hänvisa till de alldeles speciella subarktiska fiskemetoder som framför allt förekommit inom nordvästra Finland och nordligaste Sverige — kort sagt i det forna Norrbotten, i samband med sikfisk — nämligen det s.k. *ena*-fisket. Jag har nyligen beskrivit fiskemetoden och i samband därmed även satt den i ett större subarktiskt kultursammanhang (Norrbotten 1964—1965, s. 227 ff). Denna fiskemetods utbredning samt klargörandet av ordets etymologi torde kunna bidra till en vidgad kunskap om den medeltida finska influensen i Nordsverige. (Arkivarie Gusten Widmark, ULMA, har för avsikt att ta upp detta problem till granskning ur filologisk synvinkel i ett kommande arbete).

Den äldsta lapska bosättningen

I Kap. XI som behandlar kustlappar och skogslappar granskar S. den lapska kulturkretsen och dess äldsta utbredning i vårt land ur helt nya synvinklar. Enligt min mening framföres här flera synpunkter värda att beaktas. S. har visat vilken väsentlig roll fisketräskan och gäddfisket har spelat i äldre tid. I 1560-talets

fiskeregister och andra handlingar framtonar ett näringsliv av speciell karaktär och med därtill hörande bosättning som sannolikt varit bestående under lång tid. Så stor roll spelade gäddan, skriver S., att fisketräskan i 1500-talshandlingarna ibland åsätts det generella namnet "gäddeträsk" liksom den skatt som uttogs av dem kallas "gäddeskatt" (s. 248).

S. förfäktar vidare att "då lapparna bevisligen" (?) varit Nordsveriges ursprungliga innevånare ha de även som de första namngivit land, vatten, berg, höjder osv. Den äldsta lapska bosättningen förläggs till området mellan Piteå—Luleå. (s. 236). Vidare menar S. att lapparna sökte sin näring ursprungligen just i dessa gäddrika fisketräsk (således inte i tamrenskötsel). "Det var sålunda naturligt, att lapparna stationerade sig i de trakter där det fanns goda gäddvatten, dvs i kustområdet" (s. 248). Här finner vi emellertid en märklig konstruktion i sammanhanget. Pite och Lule älv är som framgått laxrika älvar. S. finner inga typiska lapska ortnamn, som bilda underlaget för hans resonemang om lapparnas äldsta bosättning vid dessa älvmyningar (S. 236). "Detta tyder på att lapparna ej i större utsträckning utnyttjat fisket i de nämnda stora floderna. Flera orsaker torde ha medverkat därtill. För det första voro älvarna fattiga på gädda som var särskilt begärlig. För det andra voro forsar och strömdrag i älvarna så kraftiga, att det erfordrades fiskredskap och fångstanordningar av en storlek och en kvalitet, som lapparna ej kunde åstadkomma" (!). På sid. 219 anför S. efter Qvigstad att samerna hade 13 olika benämningar på lax. Nu frågas: *om* lapparna enligt S. bodde ursprungligen vid de laxrika älvarna Pite och Lule och *om* de har bemödat sig att skapa 13 olika namn på laxen så vore det ju besynnerligt om de inte också har fångat den och ännu mer besynnerligt om inte denna till subarktisk miljö så utomordentligt anpassade folkgrupp redan under förhistorisk tid skulle ha förstått att fiska lax i en aldrig så strid älv.

S:s teori att Norrbottenslapparna haft sin ursprungliga bosättning i kustområdet Luleå—Piteå är ytterst en fråga om den samiska kulturens sociala struktur och skiktning. Man kan inte utan vidare hävda att den lapska kulturen har varit en ensartad, homogen kultur under förhistorisk tid och medeltid. Tvärtom

synes lapsk kultur redan tidigt ha varit anmärkningsvärt differentierad. När vi med Kammararkivets handlingar från 1500-talets första årtionden får en inblick i den dåtida lapska samhällsstrukturen är det påfallande hur klart socialt skiktad denna kulturkrets då är. Man finner differentieringen inom den lapska kulturkretsen särskilt manifesterad i de fastställda skattesatserna från berörda tid. Således ha vi en klart urskiljbar grupp, fjälllapparna, vilka beskattats i t.ex. Pite lappmark 1555 med mårdskind eller 2 renskind, i Lule lappmark samma år med 2 mårdskind eller gråverk motsvarande dessa skinn dvs 1 1/2 timber gråverk (=60 st) (KA: Norrlands lappmarker 1555:4). Däremot skattar i Lule lappmark en granlapp, dvs en skogslapp, endast 15 st. gråverk, i Pite lappmark skattar 1558 var skogslapp en halv mård eller 10 "klockeverk" (dvs ekorrskinn) eller 2 lispund gäddor (KA: Norrl. lpmk 1558:10). Ordet kustlappar, den terminus technicus för fiskelappar som S. använder, har jag däremot aldrig träffat på i handlingarna. I varje fall är det möjligt med hjälp av ovanstående uppgifter som belyser de skilda skattebetalande lapska befolkningsgrupperna att få fram skilda sociala näringsformer. Således lever fjälllappar huvudsakligen av renskötsel och jakt, under det att skogslapparna var fiskare och jägare.

En dylik samhällsdifferentiering torde ha flera århundradens hävd innan den nått en sådan fast form. Tamrenhjordar kan ha varit en realitet inom vissa delar av lappmarkerna redan tidigt. Till Ottarrelationen torde vi alltjämt få ta hänsyn, ehuru S. anser denna källa vara ytterst tvivelaktig. Jag vill även fästa uppmärksamheten på en ofta förekommande missuppfattning rörande rendrift, som kommer fram även här. S. skriver (s. 254): "Att rendrift med åtföljande nomadisering skulle ha förekommit i Nordnorge under 800-talet ter sig egendomligt då säkra uppgifter om rendrift dyker upp först 8—900 år senare och dessa ge vid handen, att rendrift ej förekom i norska Varangerfjorden förrän på 1700-talet och då blott i liten skala." Här hänvisar S. till Ottarrelationen, granskar den kritiskt och finner att om "rendrift har Ottars berättelse ingenting att skaffa." Här slår S. in öppna dörrar. Redan 1943—44 har Israel Ruong behandlat problemet rörande hel- och halvnomadism i

framför allt Pite lappmark samt de hithörande domesticeringsföreteelserna och skriver bl. a. att sydlapparna i Sverige "bevarat samernas ursprungliga form av nomadism den s. k. halvnomadismen längst. Denna kultur- och näringsform kännetecknades av att jakten och fisket spelade minst lika stor roll som renskötsel, som bland halvnomaderna från början med all sannolikhet inskränkt sig till hållande av ett fåtal mycket tama renar som hjälpmedel vid vildrensjakten" (Svenska Landsmålen 1943—1944, s. 180).

Slutligen menar S. att "tamren-stammen (omkring 1605) i dessa lappmarker (Torne, Kemi samt i Vestersjölapparnas område) var obetydlig och utgjordes blott av dragrenar och lockrenar" (s. 256). Detta uttalande står i bjärt kontrast till ämbetsmannen i Saltens län Hartwig Billes missiv från 1609 (Dok. 2., 286) vari omtalas lapparnas stora köpenskap som "haffuer the hafftt, och endnu haffuer alleuegne her nedre, baade ssönder och Norden for migh, Saa well om høsten, om allehelgen thiide, mz Reenner thill att Slaghte..." Detta citat visar, att man innehade renhjordar, som särskilt vid allhelgonatid drevs ned till kusten för att där slaktas, varefter köttet försålades på fjordmarknaderna.

Att lapparna dragit ned till Bottniska vikens kust i förhistorisk tid för bl. a. sälfiske, som S. menar, synes mig däremot plausibelt. De talrika lapska namnen på säl talar för en ingående kännedom om denna fångst. Däremot kan jag ej finna S:s utredning om vad han anser vara lapska ortnamn i kustområdet Lule-Pite tillfredsställande. Många av honom uppräknade namn är utan tvekan av finskt ursprung t. ex. Vittjärv, Mansjärv, Hortlax (s. 231). Det synes mig mer rimligt att förbinda dessa finska namn med en ursprunglig finsk säsongbosättning i dessa lax- och sikrika områden på sätt som det ovan anförda arkeologiska materialet antyder. När S. skriver (s. 232) att "inga spår av en tidig finsk kolonisation av Pite och Lule socknar skymta i källorna" förmodar jag S. avser bl. a. de arkivaliska källorna från 1500-talet. Där borde heller inte finnas många spår av t. ex. finska namn efter cirka 300 år. Jag har inte undersökt dessa källor ur denna synpunkt, men däremot har jag erfarenhet av samma problem från ett senare material, nämligen det ovannämnda Nen-

senska handskriftsmaterialet. Häri redogöres med namn och årtal och gårdsnamn för den finska kolonisation som ägt rum på 1600—1700-talen i Västerbottens lappmark och Ångermanlands inland och kustland. Man finner då att redan efter en generation är namnet *svenskt!* En av Nenséns sagesmän, änkan Brita Pehrs Dotter i Granliden, född i Tegelträsk i Wiska år 1773, död 1855 i Avaträsk, sitter i Dorothea prästgård 1832 och berättar att hennes "fader af Finska flyktingar, talte Finska, att Auctor (således Brita Pehrs dotter) ej förstod svenska språket förrän vid 6 års ålder." Hennes fader hette Pehr Nilsson, hennes farfader Nils Andersson från Lill Norsjö i Gideå socken, "var förste Nybyggaren i Remmarn" (Nensén R 650 s. 31). Här möter vi inte ett finskt namn bland dessa kolonister av bevisligen finskt ursprung. Däremot synes det finska språket levat kvar med segare livskraft. Samma synes ha varit fallet i Norrbotten. Finska namn plånas snabbt ut under det att språket och även vissa redskapstyper retarderar (Jir-low-Wahlberg, Jordbruket i Tornedalen, 1961).

En annan detalj, som S. drar upp i detta kapitel, är den roll landhöjningen spelat för dessa kustbygder. Denna synpunkt synes mig vara värd att beakta, ty den ger åt nordsvensk kustbebyggelse en ny dimension. Emellertid — om nu dylikt material dras in i diskussionen bör uppgifterna stämma med landhöjningskurvan. Sälunda säger S. att Hortlax låg under vatten år 1000 (s. 211). En kontrollgranskning på Ekonomiska kartan av Hortlax bebyggelseområde visar att det centrala byområdet, och därmed med all sannolikhet området för ursprungsbebyggelsen ligger 18 m. över havet nu. Omkring år 1000 låg samma markområde minst 7—8 m. över havet!

Med detta arbete om birkarlar och lappar som här lagts fram redovisar krigsarkivarie Steckzén ett helt livs förtrogenhet med arkivaliskt material. Det kommer framför allt till synes i de kapitel, som belysa birkarlarnas sociala miljö i historisk tid (s. 373 ff). Uppenbart är att denna lappmarkens köpmannakår, rotad i kustbygdens bondejord, har attraherat S. på ett alldeles särskilt sätt. Tyvärr har han ej gått till verket förutsättningslöst. Materialet har pressats på ett olyckligt sätt och den likgiltighet S. visat för andra discipliners erkända forskningsresultat är helt obegriplig. Att

birkarlaproblemet tas upp till förnyad debatt torde vara nyttigt ur många synpunkter. S. har

med sitt arbete förvisso väckt till liv en häftig sådan.

Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Acta Visbyensia I, Visbysymposiet för historiska vetenskaper 1963, Redaktör: MÅRTEN STENBERGER. Gotlands Fornsal, Visby 1965. 257 s., ill. Pris kr. 30:—.

Till de frågor som ständigt och helt förmått fånga forskargeneration efter forskargeneration hör stadsväsendets uppkomst och initialstadier. Speciellt den under senare år intensifierade bebyggelsehistoriska forskningen har tillfört dessa gamla frågeställningar ny och välbehövlig näring. Som ett försök att summera aktuell stadsarkeologisk och stadshistorisk forskning får man se det symposium som sommaren 1963 hölls i Visby över temat stadsgrundandets tid kring Östersjön och med framträdande representanter för medeltidsforskningen i östersjöländerna som deltagare. Resultatet av Visbysymposiet föreligger nu i tryck med fjorton bidragsgivare och med Märten Stenberger som redaktör.

Tre av bidragsgivarna Erik Lönnroth, Olaf Olsen och Herbert Jankuhn har ägnat sitt intresse åt vikingatidens problematik. Lönnroth gör detta i en elegant översikt, där han berör förutsättningarna för vikingatidens aktivitet och där han även efterlyser en mer differentierad syn. Skillnaden var stor mellan sjörövarnas långskepp och handelsmännens lastfartyg, icke skeppbyggnadstekniskt men väl betydelsemässigt. Vår kännedom om vikingatidens farkoster har utökats väsentligt genom de bekanta skeppsfynd i Roskildefjorden, där tre olika typer av handelsfartyg kan konstateras enligt utgrävaren Olaf Olsen. Av betydelse för diskussionen rörande bebyggelsebildande faktorer är Olsens konstaterande att vikingaskeppen även i lastat skick var föga djupgående. Vad som i första hand krävdes var alltså icke en djup hamn utan ett vindskyddat läge. Vikingaavsnittet avslutas av Jankuhn, som lämnar en redogörelse för nyligen utförda under-

sökningar i Hedeby. Vilka resultat dessa kan lämna torde det vara för tidigt att nu yttra sig över.

Av bidragen över själva huvudtemat framstår i all synnerhet Nils Ludvig Rasmussons numismatiskt-geografiska översikt av myntförhållandena i östersjöområdet under 10—1200-talet liksom W. Ebels motsvarande rättshistoriska översikt över skandinavisk-tyska stadsrättsförbindelser under medeltiden som ytterst värdefulla. Speciellt Rasmussons studie berikar modern medeltidsarkeologisk forskning. Han leder övertygande i bevis att Gotland i såväl kronologiskt som organisatoriskt avseende intog en prioritetställning i östersjöområdets myntväsen under tidig medeltid. Vad detta kan innebära för den komplicerade frågeställningen rörande Visby tillkomst är vanskligt att avgöra, men Rasmussons inlägg utgör en fast plattform för vidare forskning.

Arbetets till omfånget största bidrag är Paul Johansens intresseväckande studie över köpmannakyrkan (ecclesia mercatorum). Denna inte i och för sig nya, men av Johansen speciellt utformade hypotes möter ej sällan i vetenskaplig litteratur. Däremot har Johansens bevisföring mycket sällan ingående granskats. Att det under medeltiden existerat köpmannakyrkor torde vara historiskt otvivelaktigt. Det räcker att nämna det bekanta exemplet S:t Peters kyrka, Peterhof i Novgorod. Men en tankegång som är relevant för ett visst område kan ej utan vidare appliceras på ett annat, i detta fall som stadsbildande faktor för det tidigmedeltida Danmark. En viktig länk i Johansens beviskedja är Viborg med dess 12—13 församlingskyrkor och han har även i annat sammanhang behandlat Lund (med dess ytterligare tiotalet flera kyrkor) ur samma synvinkel. Beträffande Lund kan dock klart konstateras att någon egentlig köpmannakyrka känner vi ej. Detta framgår bl a av vad ärkebiskop Esger Jul 1310 föreskrev, att "alla tyskar i staden Lund, som icke bo i egna gårdar och

icke hyra hela gårdar av andra, utan bo i bodar eller hyra särskilda hus i andras gårdar" skulle besöka kryptan i S:t Laurentius kyrka (d v s domkyrkan) såsom sockenkyrka och där mottaga de kyrkliga sakramenten "enligt gammal sedvana" (Efter R. Blomquist, Lunds historia, I, Medeltiden, 1951 s. 231). En annan viktig länk är patrocinierna d v s de enskilda kyrkornas titelhelgon. Johansen torde dock ej tillräckligt uppmärksammat att principerna för patrociniernas applicering kan ha undergått en förändring från tidigmedeltid till senmedeltid. Man kan sammanfattningsvis säga om Johanssens hypotes, att det betydande antalet församlingskyrkor som kännetecknar exempelvis här nämnda städer icke, som Johansen gör, i första hand bör ses mot bakgrunden av tyska utan väl mot engelska förhållanden.

Majoriteten av övriga uppsatser bygger på det arkeologiska materialet och de möjligheter som finns att utifrån detta fylla i konturerna. Lech Leciejewicz sammanfattning över uppkomsten av kuststäderna mellan Oder och Weichsel visar klart medeltidsarkeologiens höga standard i Polen och detsamma kan sägas gälla Paul Grimms översikt av stadsutvecklingen i Östtyskland, även om man noterar, att själva östersjöstäderna ej behandlats. I sammanhang härmed skall nämnas Ernst Nickels fina specialstudie om Der "Alte Markt" i Magdeburg.

I ett symposium med stadsgrundningstid som tema måste naturligtvis Lund, där systematiska arkeologiska undersökningar pågått sedan sekelskiftet, intaga en central ställning. Ragnar Blomquist skisserar Lunds begynnelse mot bakgrunden av kult-, tings- och marknadsplatsen som bebyggelsefrämjande faktor. Samma tankegångar möter även i Asbjörn E. Herteigs översikt av det norska stadsväsendet, där dock Bergen undantages såsom varande grundat på centralmaktens initiativ. Det tidigmedeltida stadsväsendet i Finland belyses av Vilho Niitemaa i en översikt och framförallt av C. J. Gardberg i en värdefull studie över Åbo äldsta historia huvudsakligen utifrån byggnadsarkeologiska iakttagelser av domkyrkan.

Efter genomläsning av detta arbete är man tacksam att Visbysymposiet med Gunnar Svahnström som generalsekreterare kom till och nog vore det utomordentligt värdefullt om detta kunde bli en fast institution i östersjölän-

dernas medeltidsforskning. Men till sist måste man ändå fråga sig vart hamnade det svenska tidigmedeltida stadsväsendet, analyser av östersjöstäder som Söderköping, Stockholm och Kalmar. Och än värdefullare hade symposiet blivit om också de skånska östersjöstäderna Åhus och Tommarp hade dragits in i diskussionen.

Erik Hofrén

POUL STRØMSTAD: *Åbenrå 1*. Et københavnsk hus og dets beboere gennem to århundreder. (Utg. av) Forsikringsaktieselskabet Nye Danske af 1864 (till) 100-års jubilæet 19. april 1964. 110 s. ill.

Våra danska museikolleger har en avundsvärd förmåga att producera små fina böcker, där dansk kulturhistoria presenteras på ett mycket behagligt sätt. Ett av de senaste tillskotten på den borgerliga arkitekturens område är en liten vacker volym om huset Åbenrå nr 1 i Köpenhamn, författad av Poul Strømstad.

Åbenrå 1 var en trevånings korsvirkesbyggnad i hörnet av Landemærket och Åbenrå, strax söder om Kongens have. Just denna trakt i hjärtat av det gamla Köpenhamn tillhörde de hårdast drabbade partierna vid 1728 års brand, då 1400 av stadens ungefär 4000 böningshus blev förintade eller så svårt skadade att de måste ersättas med nybyggnader.

Vid återuppbyggnaden efter branden sökte myndigheterna minska riskerna för nya eldsvådor genom en förordning att endast stenhus fick byggas. Detta innebar naturligtvis en ekonomisk påfrestning för tomtägarna, och en våldsam proteststorm resulterade i vissa eftergifter: endast gathuset måste vara av sten, gårdshuset kunde få uppföras av korsvirke. Denna nya förordning fick emellertid en icke önskvärd effekt. Många tomtägare byggde korsvirkeshus inne på gårdarna och lät tomternas gatudelar stå obebyggda. Och på nyåret 1731 måste myndigheterna slå till fullständig reträtt; man tillät korsvirke även mot gatan och först nu blev det full fart på återuppbyggandet.

På tomten i hörnet av Åbenrå och Landemærket lät brännvinsbrännaren Jens Nielsen Høg 1731 uppföra ett tvåvånings korsvirkes-

hus med sju fack mot Åbenrå och fyra fack mot Landemærket. Några få år senare tillbyggdes huset utmed Landemærket så att fasaden här fick 8 fönsteraxlar. Omkring 1788 påbyggdes vinkelhuset med en tredje våning, och samtidigt ersattes korsvirket i båda gatuväggarna med tjockare stenmurar. År 1801 förnyades samtliga fönster, fasaderna omputsades, ovan bottenvåningens fönster tillkom ett slätt våningsband och i höjd med nästa bjälklag ett par alagreck-bårder mot mörk botten. Så stod huset i stort sett oförändrat till våra dagar, och den som efter en ut- och invändig granskning skulle vilja precisera husets tillkomsttid, skulle knappast ha tvekat att säga "omkring år 1800".

Under den senaste tiden har i Köpenhamn liksom i Stockholm och så många andra städer omfattande saneringsplaner genomförts, och många gamla och halvgamla hus har omhändertagits av rivningsmanskaper och grävmaskiner. Nationalmuseet i Köpenhamn hade förtänksamt satt igång sina "saneringsundersøgelser", och Konstakademiens arkitektskola hade redan före kriget uppmätt åtskilliga borganhus i de gamla stadsdelarna. Då rivningsbeslutet 1958 drabbade Åbenrå 1 fanns redan uppmättningsritningar, och Nationalmuseet kunde detachera museumsinspektör Poul Strømstad att följa rivningsarbetet och tillvarata eventuellt bevarade inredningsdetaljer av musealt värde. Och det var först genom Strømstads iakttagelser som det blev klart dels att husets historia gick tillbaka ända till 1728 års brand, dels att byggnadstekniska och dekorativa detaljer bevarats bakom sentida tillsatser i långt större utsträckning än man kunnat räkna med.

Den som varit med om "museal" rivning av ett hus (t. ex. för flyttning till ett friluftsmuseum) vet hur viktigt det är att taket får förbli orört till dess alla inredningsdetaljer förts bort. Men här var det inte fråga om museala hänsyn. Här började man med att riva taket, och allting fick falla mot våningsgolv och trossbottnar. Och naturligtvis kom ett våldsammt ösregn som höll på i tre dagar. Smutsigt kalkvatten sköljde över alla rum i huset. Därtill kom brådskan. Omedelbart efter pingst skulle huset jämnas med marken, och museimännen måste offra pingstdagarna för att rädda tak- och väggpaneler till museet. Det är

ett under att så mycket av dekorationerna kunnat tillvaratagas som nu redovisas i boken. På Nationalmuseet tog skickliga konservatorer hand om panelbräderna, gjorde stickprov med röntgenfotografering och tog "färgsnitt" för att utröna målningens karaktär och tjocklek. Dessa färgsnitt är hjälpmedel som bör kunna bli till stor nytta i det museala arbetet. Med ledning av röntgenbilderna väljer man ut en lämplig punkt och skär ut ett litet stycke, ungefär 5 × 5 mm, rätt igenom alla färglagren och ner i träet. Denna lilla kub gjutes in i klarplast och kan därefter hanteras utan att sönderfalla. Nu kan man genom att slipa en eller flera sidor av kuben åstadkomma exakta snitt genom alla färglagren. Snittet mikrograferas i färg (50 ggr förstoring) och man kan i skioptikonapparat uppnå ytterligare förstoring för att i detalj studera färglagren.

Allt detta redovisas utförligt av författaren och man har god hjälp av ett 40-tal bilder, därav 11 i färg. Man får veta hur bostäder och butiker varit disponerade under olika tider och hur rummens dekorerings — eller brist på dekor — följt stilutvecklingen. Man får också en presentation av de människor som bott och arbetat i huset under mer än 200 år. För allt detta känner man tacksamhet mot Poul Strømstad men också mot försäkringsbolaget Nye Danske af 1864 som möjliggjort publiceringen.

Erik Andréén

S. E. NOREEN & H. GRAEBE: *Henrikstorp. Det skånska glasbruket 1691—1760*. Göteborg 1964. 159 s., ill.

Åtskilliga av Sveriges glasbruk har under de senaste decennierna fått sina monografier skrivna och vår kännedom om den svenska glashanteringens har därigenom på många punkter berikats. Helt naturligt är dessa monografier till sin uppställning och sitt omfång liksom till sitt innehåll varierande. I några fall har ett rikt arkivmaterial stått till förfogande, i andra fall är de bevarade produkterna många och belysande. Det vanligaste, i varje fall när det gäller de äldre glasbruken, är dock tyvärr att de skriftliga källorna är föga givande och att de föremål med absolut säker proveniens som bevarats är ytterligt få. För Henrikstorp

— Skånska glasbrukets — del har således författarna till den nyutkomna historiken över detta bruk, Sven E Noreen och Henrik Graebe, haft ett ytterst magert arkivmaterial till sitt förfogande. Av själva bruksarkivet återstår endast några obetydliga rester, och de uppgifter som kunnat hämtas ur textdomböcker och högre myndigheters arkiv liksom ur mantalslängder, församlingsböcker o d är av högst varierande värde ur glasforskningens synpunkt. Bristen på arkivuppgifter uppvägs emellertid mer än väl av de rika och mångfacetterade samlingar av glasföremål som sammanbragts genom grävningar på platsen för den gamla hyttan. Det var dessa grävningar — till en början föga planmässiga och dessutom företagna i strid mot fornminneslagens bestämmelser — som gav anledning till en vetenskaplig undersökning av platsen för det gamla bruket. Undersökningen leddes av landsantikvarien S E Noreen, Kristianstad, med fil kand H. Graebe, Lund, som platskontrollant och bekostades till största delen av markägaren, Skånska ättikfabriken AB, som också gav undersökarna möjlighet att bearbeta fyndmaterialet och sammanställa detta med de arkivaliska uppgifterna och slutligen också låt publicera undersöknings- och forskningsresultaten i en bok som är den vackraste och mest påkostade glasbrukshistorik som hittills sett dagen i Sverige. Den insats Skånska ättikfabriken härigenom gjort för den konst- och kulturhistoriska forskningen är värd ett mycket högt betyg.

Landsantikvarien Noreen svarar för huvudparten av texten och presenterar till en början den historiska bakgrunden. Av särskilt intresse är inte minst notiserna om de äldre glasbruket i Vånga och Oppmanna, och man kan inte underlåta att uttrycka en förhoppning om att det skall bli möjligt att utföra vetenskapliga undersökningar även på dessa platser. Med hjälp av det bevarade arkivmaterialet skildras därefter brukets, dess ägares och dess anställdas historia från det privilegiebrevet utfärdades (genom tryckfel har på s 36 årtalet för privilegiebrevet angivits till år 1761 istället för 1691) till dess anläggningen förstördes av eld år 1762 på Kristi himmelsfärdsdag. Branden tycks ha varit anlagd och den rättegång som följde ger, liksom en annan rättegång mellan bruksdirektören Jacob Wessman och den siste bruksägaren, ett rikt förråd av fakta och tids-

bilder från brukets sista verksamhetstid. Dessa rättegångar ger också ganska klart besked om en av de viktigaste orsakerna till glasbrukets upphörande, nämligen bristen på bränsle och vissa råvaror. Henrikstorp delade på denna punkt åtskilliga andra svenska glasbruks öde. Driften nedlades således redan år 1760, dvs före branden. Huvuddelen av personalen flyttade över till det år 1761 privilegierade glasbruket Anneberg i Värmland och det står nu fullt tydligt att det inte, som tidigare i allmänhet antagits, var branden år 1762 som utgjorde den väsentligaste orsaken till brukets nedläggande. I detta sammanhang måste också en mindre anmärkning göras. När glasblåsarna på Anneberg kallades inför tinget i Värmland år 1764 var det inte, som förf anger, för att vittna i ett mål mot deras nye arbetsgivare för att denne tubbat dem att överge Henrikstorp utan på begäran av bruksdirektören Wessman som önskat få ett utlåtande av dem om driften på Henrikstorp under de sista verksamhetsåren.

Skildringen av brukets tillverkningar inledes med en presentation av det "gemena" glaset. Henrikstorp privilegierades ursprungligen för tillverkning av enklare glasvaror, och även om privilegierna senare utvidgades till att omfatta alla sorters glas och bruket också under hela sin tillvaro tillverkade vitt glas av hög kvalitet, dominerade det gemena glaset tillverkningen, ett förhållande som är utmärkande för flertalet svenska 1700-talsbruk. Det material som hopbragts vid undersökningarna på hyttplatsen ger en mångsidig och delvis ganska överraskande bild av produktionen. Att glasformerna ofta är ålderdomliga och att glasblåsarna var ett konservativt släkte är knappast någon nyhet, men det är ändå förvånande och samtidigt mycket lärorikt att återfinna glastyper som kan härledas till renässansen, ja t o m till senmedeltiden i ett material från 1600-talets sista decennium och 1700-talets förra hälft. Noreen betonar vidare med all rätt svårigheterna att exakt datera det enklare glaset och framhåller det svåra, många gånger omöjliga i att attribuera vissa glastyper, en speciellt färgad massa el dyl till ett enda bruk. Att sedan materialet från grävningarna på platsen för Skånska glasbruket är så rikt och så allsidigt att det gör det möjligt och berättigat att framhålla både vissa egenheter i massan och vissa speciella glastyper som typiska för bruket är

och torde förbli något mindre vanligt. Arkeologiska undersökningar av gamla glasbruksplatser av samma omfattning och grundlighet som den i Henrikstorp är tyvärr knappast att hoppas på i någon större omfattning.

Beträffande det graverade glaset, vilket ur konsthistorisk synpunkt är det mest intressanta, bygger Noreen i huvudsak på H Seitz' banbrytande forskning men kompletterar dessa på några viktiga punkter. Han berör — tyvärr bara i förbigående — en av de viktigaste frågorna när det gäller det graverade 1700-talsglaset, nämligen den roll som kan ha spelats av kringresande glasslipare och glasritare. I likhet med några tidigare forskare konstaterar han nämligen betydande skillnader i stil och kvalitet mellan gravyren på de glasföremål som på olika grunder med ganska stor säkerhet kan attribueras till bruket. Det är emellertid knappast möjligt att komma till klarhet i denna fråga utan att utsträcka undersökningarna — både de arkivaliska och de stilistiska — till hela landet. I detta sammanhang kan också

nämnas den intressanta och unika redogörelse från år 1742 för tillverkningen av spegelglas som sammanställts av glasblåsaren David Christoffer Mültner, publicerad som en bilaga till historiken.

H Graebes presentation av grävningarna och de resultat man kan draga av dessa rörande i främsta hand glashyttan och dess ugnar är sakkunnig och instruktivt illustrerad, både med rekonstruktionsritningar och med äldre bilder av ugnar och glasblåsarredskap. Över huvud taget gäller om hela boken att bildmaterialet är av högsta klass, och att mycken möda och kostnad nedlagts på att åstadkomma bästa möjliga typografiska utformning. Möjligen skulle dock en del av de mera subtila typografiska detaljerna ha kunnat slopas till förmån för redigheten och överskådligheten. Utan tvekan kan man slå fast att historiken över Henrikstorp utgör ett av de vackraste och mest väldokumenterade arbeten om äldre svensk glaskonst som hittills utgivits.

Åke Nisbeth

KORTA BOKNOTISER

RUT LIEGREN: *Folkets hus Gersheden*. Skrifter från Skansen 1. Stiftelsen Skansen, Stockholm 1964. 114 s., ill. Pris kr 10:—

Artur Hazelius ville med Skansen ge en åskådlig bild av de yttre förhållanden under vilka svensk kultur vuxit fram. I överensstämmelse med hans intentioner kan museets besökare sedan hösten 1964 studera ett Folkets hus från arbetarrörelsens första tid i Sverige. Det är Folkets hus-föreningen i Gersheden, en mellan Ransäter och Munkfors belägen by, som i gåva till Skansen överlämnat sin 1908 uppförda byggnad. I samband med återinvigningen publicerar intendenten vid Nordiska museet Rut Liedgren en undersökning Folkets hus Gersheden.

För sitt arbete har förf. dels utnyttjat bevarade protokollsböcker, matriklar och kassaböcker från de föreningar, som regelbundet hade sina sammankomster i Gershedens Folkets hus, dels egna uppteckningar över "de som var med" och gjorde en aktiv insats för byggnadens tillblivelse och historia.

Med intresse tar man del av det framlagda materialet alltifrån redovisningen av förutsättningarna för tillkomsten av Gershedens Folkets hus till 50-talets nedgångsperiod i samband med byns avtagande betydelse som centrum för bygden. Förf. belyser hur Folkets hus-tanken förverkligades ur motsättningar mellan the Establishment, här främst representerat av Missionsförbundet, och det nya d v s. den socialdemokratiska ungdomsrörelsen.

Boken är ett äreminne över gott kamratskap, idealistisk arbetsvilja och stark samhällskänsla. På ett nyanserat sätt skildras livet i och kring Folkets hus och visar på dess roll för såväl bygdens nöjesliv som allvarliga bildningssträvanden. Förf. understryker, att det inte varit hennes avsikt "att placera Gershedens Folkets hus i de stora arbetarrörelsesammanhangen" utan att illustrera byggnadens betydelse i dess gamla miljö. Framställningen har emellertid inte bara lokalhistoriskt intresse, den exemplifierar ett händelseförlopp som i många avseenden synes giltigt för hela Folkets hus-rörelsen.

Rut Liedgrens bok inleder en serie Skrifter från Skansen och lovar gott för fortsättningen av denna.

I. J.

J. J. HULDÉN: *Människor och medaljer*. Ett urval av artiklar i tidningar och tidskrifter 1917—1957. 206 s., ill. Borgå 1962.

Johan Jakob Huldén (allmänt kallad J. J.) var en mycket särpräglad människa. Han var realist och

lyriker, sensibel i sin observation av medmänniskor, men ibland inte så litet hänsynslös. Mångsidigheten i verksamhet och intressen kan karakteriseras genom en rad beteckningar: läroverkslärare, journalist, hembygdsvårdare, essayist, romanförfattare, medaljsamlare, medaljålskare, österbottnisk lokalpatriot. De lovord man i Finland givit hans svenska prosa är säkert berättigade om man håller i minnet att stilen är litet gammaldags och ibland en aning pratsam.

Direkt kommen ur bondemiljö förlorade han aldrig kontakten med den österbottniska jordbruks-traditionen men blev tidigt även hemtam i stadsmiljö.

Den föreliggande volymen innehåller en rad mindre ting ur J. J:s rika produktion och har utgivits av hans änka, Grete H., som även skrivit en inledande biografisk skrift, som ger en komprimerad skildring av maken.

Ur allmänt kulturhistorisk synpunkt intressantast är den del av boken som tituleras Barndomslandet med rapsodiska men fångslande glimtar från Österbotten, enkannerligen Munsala, J. J:s födelsesocken. Gammaldags folktyper och bygdeoriginal ses här mot bakgrund av religiösa, politiska och nationella brytningar (baptism mot statskyrka, socialdemokrati mot konservatism, motståndet mot russificeringspolitiken). Ett avsnitt av etnologiskt intresse är sidorna om julens metamorfoser. En skiss inom denna ämnessfär är ägnad filosofie magistern Jakob Edvard Wefwar (f. 1840) från Munsala, energisk insamlare av svenska folkminnen (sagor, sånger, visor, gåtor). En svensk utlandsmiljö av sär eget slag, S:ta Katarina svenska församling i S:t Petersburg, vid vars kyrkoskola J. J. Huldén var rektor under de upprörda åren 1916—1917, skildras utförligt. Stadens befolkning med ursprung från Finland var stor, icke mindre än 30 000, varav 5 000 svenskspråkiga. Bland de många personteckningarna är den av Olof Homén (1879—1949), litteraturprofessor vid Åbo akademi, den utförligaste, skriven med den noggranna kännedom som ett långvarigt vänskapsförhållande ger. Denne bohem, lärd litteraturhistoriker, litteratör och teaterkritiker, har här fått ett helfigurporträtt.

J. J. Huldén hade som få levt sig in i medaljens väsen, dess bild- och inskriftsspråk, och när han som skildrare av finländsk medaljkonst behärskar hela den historiska och personhistoriska bakgrunden för skådepenningarnas galleri av människor och händelser blir han ofta en inspirerad kommentator, som finner de rätta orden.

N. L. R.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Öppet brev till professor Sigfrid Svensson, Lund

Broder!

I senaste numret av RIG (nr 1, 1965) har Du skrivit en uppsats om "Nordiska museet, Antikvitetskollegiet och forskningen". Vad Du där skriver om betydelsen av Nordiska museets fältarbeten och vetenskapliga forskningar vill jag gärna understryka. Eftersom vi båda kan räkna oss som Sigurd Erixons, Sigurd Wallins och väl också Andreas Lindbloms lärjungar, har vi under många år av stimulerande och lärorikt arbete fått inpräntat i oss "det oskiljbara sammanhanget mellan föremål, fältarbete och forskning", för att citera Dina egna ord.

När Du sedan kommer in på vad den s.k. antikvarieutredningen föreslagit i sitt betänkande Antikvitetskollegiet (SOU 1965:10) divergerar däremot våra åsikter på ett för mig högst förbryllande sätt. Visserligen har jag endast som s.k. expert stått till de tre utredningsmännens förfogande och känner mig därför inte ansvarig för alla detaljformuleringar i utredningen. Men hade jag tolkat deras uttalanden på samma sätt som Du gör i Din artikel, skulle jag förvisso bifogat en mycket bestämd reservation.

Utredningen skriver (sid. 89), "att det nära, förtroendefulla och i skilda former manifesterade samarbetet mellan akademien och ämbetsverket varit för den svenska kulturminnsvården synnerligen fruktbarande. Enligt utredningens mening bör det därför icke komma ifråga att bryta detta sammanhang." Visserligen anser utredningen inte, att "de rent yttre formerna för den gemensamma verksamheten i alla stycken bör bli bestående", men den avser "icke några ingripande organisatoriska reformer utan endast en anpassning av organisationen till vad som eljest är gängse inom modern svensk statsförvaltning" (sid. 90). Du konstaterar däremot kategoriskt, att Vitterhetsakademien och ämbetsverket realiter frigö-

res från varandra. Men enligt utredningen står till akademiens förfogande "ämbetsverkets alla vetenskapliga och administrativa resurser" (sid. 89). När utredningen dessutom föreslår, att statsverket i framtiden skall "över hela linjen" (sid. 85) stå för alla lönekostnader, har jag svårt att förstå hur Du kan tala om skilsmässa. I det sammanhanget citerar Du en mening, som i sin helhet lyder sålunda: "Tydligen bör akademien icke med egna medel kunna igångsätta nya vetenskapliga företag eller anställa ny personal och därigenom försäkra statsverket ökade kostnader." Du utelämnar den sista, av mig kursiverade delen av meningen och kan därför indignerat utbrista: "Med sådana restriktioner skulle många tidigare forskningsinitiativ förvisso aldrig ha sett dagen!" I själva verket är de kursiverade orden väsentliga. Akademien kan självfallet när som helst sätta igång forskningsföretag, som den kan finansiera med sina egna medel eller med hjälp av donationer och anslag. Att den inte utan vederbörlig sanktion bör sätta igång företag, som staten måste helt eller delvis betala torde för en statlig utredning vara så självklart, att det kan kallas truism. Som Du väl vet, drives de flesta av akademiens forskningsföretag genom anslag från Statens humanistiska forskningsråd, och deras planläggning och ekonomi blir därigenom automatiskt prövade av en statlig institution.

Utgångspunkten för Din artikel är utredningens förslag om Nordiska museets anslutning till det nya ämbetsverket. Därför är det kanske skäl att omtala, varför denna fråga över huvud taget berörts av utredningen, i all synnerhet som Nordiska museet icke nämnts i direktiven. Förra året meddelade Nordiska museets nye styresman mig, att museet, sedan det nu till gagnet om än icke till namnet blivit statligt, kände sig skyldigt att mera aktivt än dit-

tills medverka i det kulturminnesvårdande arbetet. Med anledning härav hade Nordiska museet och riksantikvarieämbetet den 4 juli 1964 en gemensam överläggning, där frågan om denna eventuella medverkan diskuterades. Från Nordiska museet framhölls, att man önskade bli remissinstans för alla frågor, som faller inom dess kompetensområde, d.v.s. berörande tiden efter 1520. Från vår sida framhölls, att vi länge haft ett värdefullt och givande samarbete med Nordiska museet, när det gällt utredningar, expertutlåtanden, restaureringar m.m. och att vi gärna ville medverka till att detta samarbete utvidgades. Vid tillämpningen av 1960 års lag om byggnadsminnen hade vi dessutom författningsenligt skyldighet att samråda med bl.a. Nordiska museet "i spörsmål av vikt för kännedom om landets äldre byggnadskultur". Att göra Nordiska museet till remissinstans för ärenden rörande tiden efter 1520 anså vi dock vara absolut omöjligt. De lagar och förordningar och den regionala organisation, som ligger till grund för den statliga kulturminnesvården, känner icke någon sådan tidsgräns.

Eftersom antikvarieutredningen skulle ha sitt slutsammanträde några veckor senare, föreslog jag att Nordiska museet till utredningen skulle översända den del av statskontorets förslag till ny organisation för museet, som berörde kulturminnesvården. I detta förslag, som kom utredningens ordförande tillhanda i slutet av juli månad, kvarstod önskemålet att Nordiska museet skulle bli "remissinstans i frågor inom dess kompetensområde (nya tiden)".

När utredningsmännen efter en diskussion föreslog, att Nordiska museet organisatoriskt skulle sammanföras med det nya ämbetsverket, blev jag först en smula häpen. Det föreföll mig vara ett väl drastiskt Alexanderhugg att på sådant sätt lösa Nordiska museets önskemål att "utnyttjas för den aktuella kulturminnesvården bättre än hittills". När jag närmare tänkte över problemet, fann jag dock åtskilliga skäl tala för en samordning av de båda institutionerna. En del av skälen har utredningen redovisat. Redan när jag tjänstgjorde vid Nordiska museet och Skansen, fann jag att gränsdragningen mellan Statens historiska museum och Nordiska museet var föga rationell och ägnad att skapa egendomliga gränsfall. En silverkanna från 1600-talet tillhör Historiska mu-

seets samlingsområde om den skänkts till en kyrka, men Nordiska museet om den är i privat ägo. Hittas den i jorden skall den hembjudas Historiska museet, antingen den varit privatägd eller kyrkoegendom. När jag sedermera som stadsantikvarie kom att syssla med kulturminnesvård fann jag — som ovan nämnts — den underligt sneda gräns som skiljer de båda museerna vara ganska opraktisk. Man fick ibland konsultera båda institutionerna om samma ärende. Eftersom alla tjänstemän är hjälpsamma och samarbetsvilliga, har det alltid gått bra, men rationellt är det inte.

Utredningen har framhållit, att tjänstemännen i framtiden inte bör alltför hårt bindas "till vissa uppgifter inom sina avdelningar utan i någon utsträckning får cirkulera mellan huvudavdelningarna" (sid. 103). Detta synes mig vara en riktig tanke, som skulle bli ännu mera betydelsefull, om även Nordiska museets tjänstemän komme med i cirkulationen.

Nordiska museet har nu som styrelse en nämnd med sju ledamöter, vilka utses av Kungl. Maj:t. Om museet samordnades med Historiska museet, skulle det få en verksstyrelse med åtta ledamöter, varav styresmannen skulle bli en. Man kan naturligtvis diskutera, om den ena eller den andra styrelsen vore mest effektiv — att riksantikvarien vore ordförande har hänt tidigare i Nordiska museets historia. Två ledamöter skall enligt utredningens förslag utses av Vitterhetsakademien. Därigenom skulle en mera direkt knytas mellan Nordiska museet och akademien, vilket säkerligen skulle vara värdefullt för museets forskning och vetenskapliga arbeten.

Därmed kommer vi till Ditt huvudangrepp mot utredningen: den vill enligt Din utsago, att Nordiska museets resurser ifråga om arkivmaterial, expertis och erfarenhet skall "överföras till ämbetsverkets byggnadsminnesbyrå" och samtidigt "göra slut på det instrument, som under snart ett sekel skapat just dessa resurser: fältarbetet". Något så lömskt attentat mot Nordiska museets verksamhet diskuterades sannerligen inte. I så fall skulle jag, som under nära två decennier arbetat i Nordiska museets fältundersökningar, ha protesterat lika häftigt som Du. Utredningen skriver, att Nordiska museets verksamhet bör "även framdeles vara i stort sett densamma som f.n."; den redogör för den nya organisationen, i vilken undersök-

ningsavdelningen ingår — utan att ifrågasätta dess betydelse, uppgifter eller existens. Hur Ditt missförstånd uppstått var för mig en gåta tills jag upptäckte, att orsaken torde vara den terminologi, som utredningen använder om det museala arbetet och kulturminnesvården. Det förra kallas den inre kulturminnesvården (representerat av Statens historiska museum) och det senare den yttre kulturminnesvården (representerat av riksantikvarieämbetet). Avsikten är givetvis att betona det intima sammanhanget mellan de båda verksamhetsgrenarna, men tydligen är det svårt att alltid hålla isär begreppen. I det följande sätter jag därför ett M (museet) efter termen inre kulturminnesvård och ett Raä (riksantikvarieämbetet) efter termen yttre kulturminnesvård.

Utredningen redogör i det avsnitt Du citerar enbart för den roll, som Nordiska museet skulle spela i den yttre kulturminnesvården (Raä). Den menar, att denna uppgift skall centralt skötas av avdelningen för yttre kulturminnesvård (Raä). Det är därför, som museet "inte anses skola agera på den yttre kulturminnesvårdens fält" (sid. 265). Detta överensstämmer med vad statskontoret framhållit i sin utredning om Nordiska museet: "Kulturminnesvården administreras från riksantikvarieämbetet. Enligt direktiven för den pågående antikvarieutredningen synes någon ändring härutinnan inte vara

avsedd." Det är alltså fel, när Du påstår "att den yttre kulturminnesvården även åsyftar museets fältarbeten". För säkerhets skull har jag av utredningens ordförande inhämtat, att påståendet är korrekt. Nordiska museet har självfallet både rättighet och skyldighet att fortsätta sina vetenskapliga undersökningar även i fältet i anknytning till den inre kulturminnesvården (M). Men den yttre kulturminnesvården skall administreras centralt av avdelningen för yttre kulturminnesvård (Raä), självfallet i intimt och fruktbart samarbete med de båda kulturhistoriska centralmuseerna, Statens historiska museum och Nordiska museet.

Förslaget att anknypa Nordiska museet till det nya ämbetsverket tillkom i antikvarieutredningens elfte timme eller rättare fem minuter i tolv, och det gjordes för att tillmötesgå Nordiska museets önskemål, men det är inte utrett vare sig beträffande de ekonomiska eller praktiska konsekvenserna. Det utgör inte något definitivt förslag att lösa ett besvärligt problem, som bör kunna diskuteras utan förutfattade meningar och onödiga missförstånd. Jag tror dock, att förslaget genomförande skulle kunna vara till nytta för både den yttre och den inre kulturminnesvården, eller för att tala i gängse termer, för både kulturminnesvården och museiväsendet.

Stockholm den 3 juni 1965. Gösta Selling

Repliker

Riksantikvarie Gösta Sellings ovan lämnade och av antikvarieutredningens ordförande verifierade förklaring om vad utredningen egentligen avsett ifråga om Nordiska museets framtida fältarbeten är i sak mycket glädjande. Men då har utredningen också skrivit en sak och menat en annan. Jag behöver härför endast hänvisa till de av mig citerade raderna från betänkandets s. 265: "I övrigt bör den yttre kulturminnesvårdande verksamheten (fältarbetet) helt organiseras och dirigeras av ämbetsverkets kulturminnesavdelning." Parentesen är icke min! Att den heller icke kommit till av misstag framgår av en mening i fortsättningen: "Nordiska museets verksamhet bör m.a.o. så mycket som möjligt begränsas till det museala under det att fältarbetet bör ske inom ämbetsverkets kulturminnesavdelning."

Sigfrid Svensson

På den av oss båda citerade s. 265 talar utredningen endast om den "yttre kulturminnesvården" (Raä) och betonar att det därmed sammanhängande fältarbetet (vilket som bekant omfattar grävningar, restaureringar och fornminnesinventeringar m. m.) skall "organiseras och dirigeras av ämbetsverkets kulturminnesavdelning" (Raä). Om det museala arbetet talar utredningen inte på s. 265. Både Statens historiska museum och Nordiska museet bedriver som bekant vetenskapliga fältarbeten. Dessa undersökningar skall givetvis fortgå som hittills. Det sägs ju, att Nordiska museets verksamhet skall vara i huvudsak "densamma som f.n." Och undersökningsavdelningen och dess systematiska inventeringar (fältarbeten) anser nog utredningen och i varje fall dess "experter" som en väsentlig del av det museala arbetet.

Gösta Selling

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar av Brita Egar dt</i>	40:—	<i>Lapparnas heliga ställen av Ernst Manker</i>	100:—
<i>Väderkvarnar och vatteumöller av Sven B. Ek</i>	45:—	<i>Modedräkter 1600—1900 av Gunnel Hazelius-Berg</i>	7:—
<i>Scots in Sweden av Jonas Berg och Bo Lagercrantz</i>	7:—	<i>Leksaker och spel av Arne Biörnstad</i>	6:—
<i>Tapeter av Ingemar Tunander</i> ..	9:—	<i>Svenska byar, I—II, av Sigurd Erixon</i>	60:—
<i>Nordsvenska studier och essayer av Manne Hofrén</i>	30:—	<i>Smycken i svensk ägo</i>	24:—
<i>Bastu och torkhus i Nordeuropa av Ilmar Talve</i>	48:—	<i>Strängnäsminnen av Amelie Rundberg</i>	16:—
<i>Studier i svenskt repslageri av Allan Nilson</i>	40:—	<i>Leva i brukssamhälle av Björn Hallerdt</i>	12:—
<i>Broderier av Anna-Maja Nylén</i> ..	5:—	<i>Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse av Rut Liedgren</i> ..	15:—, inb. 18: 50
<i>Svensk Jugend av Elisabet Stavenow-Hidemark</i>	17: 50	<i>Parkettläggarna av Arvid Lundström</i>	10:—
<i>Spelkort av John Bernström</i> ..	7:—	<i>Ur och urverk av Sten Lundwall</i>	18:—
<i>Bruks herrgårdar i Gästrikland av Hans Beskow</i>	45:—	<i>Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie av Gunnel Hazelius-Berg</i>	12: 50
<i>Pappers on Folk-Medicine, utg. av Carl-Herman Tillhagen</i> ..	15:—	<i>Generationsväxlingen inom romantikens klassicism av Sten Lundwall</i>	40:—
<i>Flaskor och glas av Elisa Steenberg</i>	9:—	<i>Livgardisten han kommer till Gud. Studier i den militära folkdiktningen av Mats Rehnberg</i>	7:—
<i>Löfholmens Theatersällskap 1828—1830 av Arvid Bäckström</i>	15:—, inb. 20:—	<i>Kistor av Gösta von Schoultz</i> ..	4:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor av Svante Svärdröm</i> ..	18:—	<i>Ljusen på gravarna av Mats Rehnberg</i>	48:—
<i>Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94 av Anders Fahlbeck</i> ..	35:—	<i>Folkdräkter av Anna-Maja Nylén</i>	12:—
<i>Gångstigslandet av Sigurd Dahlbäck</i>	20:—	<i>Folkligt dräktskick i Vingåker och Österåker av Anna-Maja Nylén</i>	16:—
<i>Ernst och Mimmi av Per Wästberg</i>	38:—	<i>Swedish Folk Art av Albert Eskeröd</i>	5:—
<i>Lappmarksgravar av Ernst Manker</i>	35:—		
<i>Fångstgropar och stalotomter av Ernst Manker</i>	100:—		

Nya böcker från Nordiska museet

Ljusen på gravarna

av *Mats Rehnberg*. 343 s. Ill. Pris 48:—

”Rehnberg har hittat på att undersöka en sed, som är i dynamisk tillväxt, och ser ut att bli allmänt rådande både i Sverige och eljest i Europa. Det gäller seden att på julafton men särskilt på Alla helgons dag sätta ljus på avlidna anförvarters gravar. Det låter speciellt. Men som Rehnberg fattar ämnet blir det intressant. Han visar nämligen att denna sed är både en del av Europas moderna historia och även ett uttryck av traditioner och samtida stämningar i skilda delar av Sverige.”

John Landquist i Aftonbladet

”Det är en bok med snabba perspektiv, åt skilda håll. Kapitlen om ljusrenässansen är en eggande läsning, liksom särläggandet av allhelgonakulten och firandet av alla själars dag som motiv i det nya. Sökarljuset spelar runt horisonten och fångar in grekisk-katolsk ljuskult och romersk-katolsk, och man får viktiga perspektiv på synkretism, religionernas sammansyn, när protestanter övertar en katolsk sedvana som nästan kommit ur bruk.”

S. U. Palme i Stockholms-Tidningen

Säljes i bokhandeln eller direkt från Nordiska museet